অধ্যায় ১৪ ঃ সংস্কৃত-পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশৰ ধাতুৰূপ (মুখ্য আৰু গৌণ) কাল, ল-কাৰ, ণিজন্ত, তুমুণন্ত

অধ্যায় গাঁথনি

14.1 উদ্দেশ্য

14.2 পৰিচয়

14.3 সংস্কৃত-পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশৰ ধাতুৰূপ ঃ (মুখ্য আৰু গৌণ) ঃ কাল, ল-কাৰ, ণিজন্ত, তুমুণন্ত

14.3.1 সংস্কৃতৰ মুখ্য ধাতুৰূপ

14.3.2 কাল আৰু ভাব অনুসৰি বিভক্তিৰ প্রয়োগ ঃ ল-কাৰ

14.3.3 গণ বিভাজন

14.3.4 পালি-প্রাকৃতৰ ধাতুৰূপ

14.3.5 সংস্কৃতৰ গৌণ বা সাধিত ধাতুৰূপ

14.3.6 ণিজন্ত বা পাঁচনি ধাতু

14.3.7 নামধাতু

14.3.8 তুমুণন্ত ক্রিয়া

14.4 অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

14.5 অধিক জানিবলৈ

14.6 অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কৰল ৰূপৰেখা)

14.7 আর্হি প্রশ্ন

১৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সংস্কৃতৰ মুখ্য আৰু গৌণ ধাতুৰ পালি-প্রাকৃত আৰু অপভ্রংশত হোৱা পৰিৱর্তনৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব
- সংস্কৃতৰ কাল-নির্ণয়-পদ্ধতিৰ পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত ঘটা পৰিৱর্তনৰ বিভিন্ন দিশৰ বিষয়ে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব
- সংস্কৃতৰ দহোটা ল-কাৰৰ, পালি-প্রাকৃত আৰু অপভ্রংস ভাষাত ঘটা পৰিৱর্তনৰ যথাযথ ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব
- সংস্কৃত-পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ ভাষাৰ গৌণ ধাতুৰ বিষয়ে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব
- সংস্কৃত-পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশৰ ণিজন্ত বা পাঁচনি ধাতুৰ বিষয়ে সম্যক ধাৰণা দিব পাৰিব

- সংস্কৃতৰ তুমুণন্ত ক্রিয়াৰূপৰ পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত হোৱা পৰিৱর্তন ফঁহিয়াই দেখুৱাব পাৰিব।

১৪.২ পৰিচয়

স্নাতকোত্তৰ অসমীয়া তৃতীয় ষাণ্মাসিকৰ বাবে আগবঢ়োৱা এয়া দ্বিতীয় ঐচ্ছিক পাঠ্যবিষয়ৰ অন্তর্গত সপ্তম অধ্যায়। অধ্যায়টোৰ শিৰোনাম 'সংস্কৃত-পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশৰ ধাতুৰূপ (মুখ্য আৰু গৌণ) ঃ কাল, ল-কাৰ, ণিজন্ত, তুমুণন্ত'। পূর্বৰ অধ্যায়ত আপুনি সংস্কৃতৰ শব্দৰূপ, বচন, লিঙ্গ, কাৰক আৰু শব্দ-বিভক্তিৰ পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত হোৱা পৰিৱর্তনৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিলে। এইটো অধ্যায়ত আপুনি সংস্কৃতৰ ধাতুৰূপ আৰু সিৰোৰৰ পালি-প্রাকৃতত ঘটা পৰিৱর্তনৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবলৈ পাব। আপুনি এই কথা পঢ়ি আহিছে যে ক্রিয়াৰ মূলকে ধাতু বোলা হয়। এই অনুসাৰে ধাতু শব্দত পুৰুষ, বচন, কাল আৰু ভাব অনুযায়ী বিভিন্ন ক্রিয়া-বিভক্তি সংযোগ কৰি ক্রিয়াৰ বিবিধ প্রায়োগিক ৰূপ নিৰূপণ কৰা কার্যকে ধাতুৰূপ বোলা হয়। সংস্কৃত ভাষাত দুই প্রকাৰৰ ধাতু পোৱা যায় ঃ মুখ্য আৰু গৌণ। এই দুই প্রকাৰৰ ধাতুৰূপৰ লগে লগে প্রাসঙ্গিকভাৱে আপোনাৰ পাঠ্যক্রমৰ অন্তর্গত ধাতুৰূপৰ শ্রেণী-বিভাজন, কাল আৰু ভাৱ প্রকাশক ল-কাৰ, ধাতুৰ গণ বিভাজন, ণিজন্ত বা পাঁচনি ধাতু, য়ঙন্ত ধাতু, নামধাতু, তুমুণন্ত ক্রিয়া আদিৰ বিষয়েও আপুনি এইটো অধ্যায়ত অধ্যয়ন কৰিবলৈ পাব। তাৰ লগে লগে উল্লিখিত বিষয়বোৰৰ অন্তর্গত বৈশিষ্ট্যবোৰ সংস্কৃতৰ পৰৱর্তী পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত কেনেদৰে পৰিৱর্তিত হৈছে, সেই বিষয়েও এই অধ্যায়ত আলোচনা কৰা হ'ব।

১৪.৩ সংস্কৃত-পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশৰ ধাতুৰূপ (মুখ্য আৰু গৌণ) ঃ কাল, ল-কাৰ, ণিজন্ত, তুমুণন্ত

১৪.৩.১ সংস্কৃতৰ মুখ্য ধাতুৰূপ

ক্রিয়াৰ মুলকে ধাতু বোলা হয়। অর্থাৎ শব্দৰ মূল বা আন কথাত ধাতু শব্দত ক্রিয়া বিভক্তিৰ সংযোগ ঘটি বিভিন্ন বচন, পুৰুষ, কাল, আৰু ভাব অনুসাৰে ৰূপ হৈ কোনো কার্য কৰা বা হোৱাৰ অর্থ নিৰূপণ কৰাকে ধাতুৰূপ বোলা হয়। আন কথাত ক'বলৈ গ'লে ধাতু শব্দত ক্রিয়া বিভক্তি যোগ হৈ ক্রিয়া শব্দৰ সৃষ্টি আৰু সিৰোৰৰ ব্যৱহাৰ নির্দেশ কৰাই হৈছে 'ধাতুৰূপ'।

ধাতু শব্দত বিভক্তিৰ সংযোগৰ ধৰণলৈ লক্ষ্য কৰি সংস্কৃতৰ ধাতুৰূপক ঘাইকৈ দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে ঃ মুখ্য ধাতুৰূপ (Primary Conjugation) আৰু সাধিত বা গৌণ ধাতুৰূপ (Secondary Conjugation)। সংস্কৃতত সাধাৰণতে দুই ধৰণে ক্রিয়াপদ গঠন কৰা হয় ঃ (ক) ধাতুৰ পিছত তিঙ্ বিভক্তি যোগ কৰি আৰু (খ) ধাতুৰ

পিছত -ক্তৱতু, -ক্ত, -ত্বাচ, -ল্যপ্, শতৃ-শানচ্ আদি কৃৎ প্রত্যয় সংযোগ কৰি। ইয়াৰে প্রথমটোক মুখ্য ধাতু আৰু দ্বিতীয়টোক গৌণ ধাতু বোলা হয়। এই দুই প্রকাৰৰ ধাতুৰূপৰ ভিতৰত তিঙ্ বিভক্তিয়ে প্রধান। তিঙ্ বিভক্তিসমূহকে সংস্কৃতত ক্রিয়া-বিভক্তি আখ্যা দিয়া হৈছে। উল্লেখনীয় যে তিঙ্ বিভক্তিৰ প্রথমটো 'তি' আৰু শেষৰটো 'মহিঙ্'। গতিকে প্রথমৰ 'তি' আৰু শেষৰ 'মহিঙ্'-ৰ ঙ্-ক লৈ দুয়োটা মিলাই তিঙ্ বা আন কথাত ক্রিয়া-বিভক্তি সংযোগিত হৈ একোটাহঁত সমাপিকা ক্রিয়া (Finite Verb) গঠিত হয়। ধাতুৰ পিছত -ক্তৱতু, -ক্ত, -ত্বাচ, -ল্যপ্, শতৃ-শানচ্ আদি কৃৎ প্রত্যয় যোগ হৈ কোনো কোনো ক্ষেত্রত সমাপিকা ক্রিয়াৰ ৰূপ ল'লেও, প্রায় ক্ষেত্রতে এই প্রত্যয়বোৰৰ সংযোগত কৃদন্ত অসমাপিকাৰ ৰূপ লোৱা দেখা যায়। এনে ৰূপ সাধাৰণতে বিশেষণৰূপে প্রয়োগ হয়। সেইবাবে সংস্কৃতত তিঙ্ বিভক্তিকহে প্রকৃত ক্রিয়া-বিভক্তিৰ মর্যাদা দিয়া হৈছে।

১৪.৩.২ কাল আৰু ভাব অনুসৰি বিভক্তিৰ প্রয়োগ ঃ ল-কাৰ

কাল আৰু ভাব অনুসৰি সংস্কৃতত ধাতুৰ পিছত তিঙ্ বিভক্তি যোগ হয়। এই বিভক্তিবোৰক কাল অনুসৰি ছটা আৰু ভাৱ অনুসৰি চাৰিটা, সর্বমুঠ দহোটা ভাগত ভগোৱা হৈছে। তলত আপোনাৰ অধ্যয়নৰ সুবিধার্থে সেই ভাগবোৰ একাদিক্রমে উল্লেখ কৰা হ'ল—

কাল অনুসৰি ঃ কাল অনুসৰি সংস্কৃত ভাষাত ব্যৱহাৰ হোৱা তিঙ্ বিভক্তিৰ ছটা ভাগ এনে ধৰণৰ ঃ

1) লট্ (বর্তমান বা নির্দেশক বর্তমান, Present or Present Indicative)
2) লঙ্ (অনদ্যতন অতীত, Past Perfect)
3) লুঙ্ (লুঙ্ (সামান্য অতীত, Past Aorist)
4) লিট্ (পৰোক্ষ অতীত, Past Perfect)
5) লৃট্ (ভৱিষ্যৎ বা নির্দেশক ভৱিষ্যৎ, Future or Future Indicative)
6) লুট্ (অদন্যতন ভৱিষ্যৎ, Future Perfect or Periphrastic Future)

ভাব অনুসৰি ঃ ভাব অনুসৰি ব্যৱহাৰ হোৱা তিঙ্ বিভক্তিবোৰৰ চাৰিটা ভাগ নিম্নোক্ত ধৰণৰ ঃ

1) লোট্ (অনুজ্ঞা, Imperative)
2) লুঙ্ (সম্ভাব্য, Conditional)
3) বিধিলিঙ্ (বিধি বা উচিৎ অর্থ প্রকাশক, Optative)
4) আশীর্লিঙ্ (আশীর্বাদসূচক, Benedictive)।

বিধিলিঙ্ আৰু আশীর্লিঙ্-ৰ 'বিধি' আৰু 'আশী' অংশ দুটা বাদ দি দুয়োটাকে একেলগে 'লিঙ্' বুলিও কোৱা হয়। ওপৰত উল্লেখ কৰা সংস্কৃতৰ তিঙ্ বিভক্তিবোৰৰ প্রতিটোৰে সৈতে 'ল' থকা কাৰণে এইবোৰক 'ল'-কাৰ' বুলি কোৱা হৈছে। অর্থাৎ,

সংস্কৃতত 'ল-কাৰ' মানেই তিঙ্ বিভক্তি। এই ল-কাৰবোৰ একে সময়তে সময়-জ্ঞাপক আৰু ভাব-জ্ঞাপক। অর্থাৎ ল-কাৰবোৰে এহাতে কোনো কাম কৰা বা হোৱাৰ সময়ৰ আভাস দিয়ে আৰু আনহাতে বক্তাৰ মানসিক ভঙ্গী, যথা— আদেশ, অনুৰোধ, আশীর্বাদ আদি ভাব প্রকাশ কৰে। এইফালৰ পৰা ল-কাৰবোৰে এতিয়াৰ ব্যাকৰণৰ ধাৰণাত একেলগে কাল (Tense) আৰু ভাব (Mood)-ৰ অর্থ প্রকাশ কৰে।

উল্লেখনীয় যে আধুনিক ব্যাকৰণত 'কাল' (Tense) শব্দই সময়ৰ যি নির্দেশ দিয়ে, তেনে ধাৰণা সংস্কৃত ব্যাকৰণত নাছিল; 'কাল' শব্দই সংস্কৃতত ক্রিয়াৰ প্রকৃতি বা ধৰণ (Aspect)বুজাইছিল। সেই হেতুকে সংস্কৃতত ল-কাৰে ক্রিয়াৰ সম্পন্ন, অসম্পন্ন, সদ্যঘটিত বা সময় নিৰপেক্ষ বুজায়। মহর্ষি পাণিনিয়ে 'অতীত' নামৰ কোনো কাল বা সময় নির্দেশ কৰা নাছিল। তাৰ সলনি তেওঁ 'ভূত' (সমাপ্ত), 'অনদ্যতন' (যি এতিয়া বা আজি হোৱা নাই), 'পৰোক্ষ' (যি ক্রিয়া অগোচৰে হৈছিল। কিন্তু এতিয়া গোচৰলৈ আহিছে) এনেদৰে ভাগ কৰিছিল। তেওঁৰ সূত্রবোৰ আছিল এনে ধৰণৰ ঃ 'অনদ্যতনে লঙ্', 'ভূত-সামান্যে লুঙ্, 'পৰোক্ষে লিট্' ইত্যাদি। মুঠতে ল-কাৰত এহাতে সময় আৰু আনহাতে ভাব এই দুয়োৰে সহাৱস্থান ঘটে; বা আন কথাত ল-কাৰে একেলগে সময়ৰ ধাৰণা দিয়াৰ উপৰি ভাবৰ অর্থ প্রকাশ কৰে। সংস্কৃতত মুঠ দহোটা ল-কাৰৰ লট্, লুঙ, লঙ্, লিট্, লৃট্ আৰু লুট্ এই ছটাই সময়ৰ ধাৰণা দিয়ে আৰু বাকী চাৰিটাই অর্থাৎ লোট, লৃঙ্ আৰু লিঙ্ (বিধিলিঙ্ আৰু আশীর্লিঙ)-এ ভাব জ্ঞাপন কৰে।

এইখিনিতে তিঙ্ বিভক্তি সম্বন্ধে আৰু কেইটিমান কথা আপুনি জানি থোৱাটো উচিত হ'ব। আপুনি মনত ৰাখিব যে সংস্কৃতৰ প্রতিটো তিঙ্ বিভক্তিৰে তিনিটাকৈ পুৰুষ পোৱা যায় ঃ

প্রথম পুৰুষ (Third Person)

মধ্যম পুৰুষ (Second Person) আৰু

উত্তম পুৰুষ (First Person)

'অস্মদ্' শব্দই উত্তম পুৰুষ (First person) আৰু 'যুষ্মদ্' শব্দই মধ্যম পুৰুষ (Second person) বুজায়। এই দুটাৰ বাহিৰে সংস্কৃতৰ সকলো শব্দই প্রথম পুৰুষ (Third person) ৰ অর্থ বহন কৰে। প্রতিটো পুৰুষত বিভক্তিৰ তিনিটাকৈ বচন পোৱা যায় ঃ একবচন, দ্বিবচন আৰু বহুবচন।

জানি থোৱা ভাল

বর্তমান ইংৰাজী ব্যাকৰণ-শাস্ত্রৰ সূত্র অনুসাৰেযিয়ে কয় সিপ্রথম পুৰুষ First Person, যাক কয় সি দ্বিতীয় পুৰুষ Second Person আৰু যাৰ বা যিহৰ বিষয়ে কয় সি তৃতীয় পুৰুষ (Third Person)।কিন্তু,সংস্কৃত ব্যাকৰণত প্রথম পুৰুষে ইংৰাজী ব্যাকৰণৰ Third Person-ৰ অর্থ বুজায়; একেদৰে মধ্যম

পুৰুষে (ত্বম্, যুয়ম) Second Person-ৰ আৰু উত্তম পুৰুষে (অহম্, ৱয়ম্) First Person বুজায়। ইংৰাজী ব্যাকৰণৰ আৰ্হিত অসমীয়াতো প্রথম পুৰুষেৰে মই, আমি, দ্বিতীয় পুৰুষেৰে তই, তহঁত, তুমি, তোমালোক; আৰু তৃতীয় পুৰুষেৰে সি, তাই, তেওঁ, সিহঁত, তেওঁলোক আদি ব্যক্তিবাচক সর্বনাম বুজোৱা হৈছে। অর্থাৎ বর্তমান প্রচলিত ব্যাকৰণৰ প্রথম আৰু তৃতীয় পুৰুষ সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ মতে উত্তম আৰু প্রথম পুৰুষহে।

মুঠতে, আমি এই কথা জানিলোঁ যে সংস্কৃত ভাষাত সময় বা কাল বুজাবলৈ ছটা আৰু ভাব প্রকাশ কৰিবলৈ চাৰিটা, অর্থাৎ সর্বমুঠ দহোটা ল-কাৰ আছে। এই দহোটা ল-কাৰৰ বিষয়ে তলত একোটিকৈ বিৱৰণ দাঙি ধৰা হৈছে।

কালজ্ঞাপক ল-কাৰ

- **লট্ ঃ** বর্তমান কালৰ ধাৰণা দিবলৈ লট্ বিভক্তিৰ প্রয়োগ হয়, যথা— 'ৰাজা প্রজাঃ পালয়তি'। তদুপৰি, ই অনির্দিষ্ট ভাবো বুজায়। আকৌ ইতিহাস আদিত থকা অতীতৰ কথা বুজাবলৈও 'লট্' প্রয়োগ হয়, যেনে— 'অস্তি তএ ব্রহ্মদত্ত নাম ব্রাহ্মণঃ'। 'যাৱৎ' আৰু 'পূজা' শব্দৰ যোগত ভৱিষ্যত বুজাবলৈকো লট্ ব্যৱহাৰ কৰা হয়।
- **লঙ্, লুঙ্ আৰু লিট্ ঃ** অতীত কালৰ ভেদ প্রকাশ কৰিবলৈ সংস্কৃতত লঙ্, লুঙ্ আৰু লিট্— এই তিনিটা ল-কাৰ প্রয়োগ কৰা হয়। কথাখিনি এনেদৰে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি ঃ
  - 'অনদ্যতনে লঙ্', অর্থাৎ অনদ্যতন অতীত কালত বা আন কথাত বক্তাই কথাযাৰ কোৱাৰ সময়ৰ পৰা কিছু আগতে ঘটি যোৱা ঘটনাৰ বিৱৰণ দিবলৈ লঙ্ বিভক্তিৰ প্রয়োগ হয়।
  - 'ভূত-সামান্যে লুঙ্', সামান্য অতীত কাল, অর্থাৎ যি ঘটনা আজিৰ ভিতৰতে ঘটি গৈছে তাক বুজাবৰ বাবে ধাতুৰ পিছত লুঙ্ বিভক্তি সংযোগ কৰা হয়।
  - 'পৰোক্ষে লিট্', অর্থাৎ যি ঘটনা বহুদিন পূর্বে ঘটি গৈছে; বক্তাই নিজ চকুৰে সেই ঘটনা দেখা নাই, তেনে অতীত বুজাবলৈ ধাতুৰ পিছত লিট্ বিভক্তিৰ প্রয়োগ হয়। বক্তাৰ অগোচৰত বহু কাল পূর্বে ঘটা ঘটনা হোৱা হেতুকে ইয়াক 'পৰোক্ষ অতীত' আখ্যা দিয়া হৈছে।

  বৈদিক ভাষাত লঙ্, লুঙ্, লিট্— এই অতীত কালকেইটাৰ মাজত অর্থগত পার্থক্য ৰক্ষিত হৈছিল; যেনে— 'স অগচ্ছৎ' (লঙ্), 'স অগমৎ' (লুঙ্), 'স জগাম' (লিট)। কিন্তু সংস্কৃতত সেই পার্থক্য লোপ পাই প্রকৃত অতীত বুজোৱা ভাগটোহে ৰ'ল। 'লিট্'-ৰ প্রয়োগো' বৈদিকতহে সণ্ঢালনিকৈ পোৱা যায়। সংস্কৃতত তাৰ ঠাইত অতীত কৃদন্তৰ -'ক্ত' প্রত্যয়ৰ জৰিয়তে ধাতুৰূপ হৈ সম্পন্ন অতীতৰ অর্থ প্রকাশ কৰিবলৈ ল'লে।
- **লৃট্ আৰু লুট্ ঃ** ধাতুৰ পিছত সাধাৰণ ভৱিষ্যৎ বুজাবলৈ অথবা 'আগলৈ হ'ব'—

এনে ভাব প্রকাশ কৰিবলৈ লৃট্ বিভক্তিৰ প্রয়োগ হয়। ভৱিষ্যৎ কাল বুজাবলৈ বর্তমান কালৰ দৰে বিভক্তি নাই বাবে ধাতুৰ পিছত স্য-ৰ আগম হয় আৰু তাৰ পিছত বর্তমান কালৰ বিভক্তি যোগ হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, √ভূ ধাতুৰ লৃট্-ৰ তিনিওটা বচনত আৰু তিনিওটি পুৰুষত পৰস্মৈপদী ৰূপ এনে ধৰণৰ হ'ব ঃ ভৱিষ্যতি, ভৱিষ্যতঃ, ভৱিষ্যন্তি; ভৱিষ্যসি, ভৱিস্যথঃ ভৱিষ্যথ; ভৱিষ্যামি, ভৱিষ্যাৱঃ, ভৱিষ্যামঃ। কেতিয়াবা আকৌ ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত 'ই'-ৰ আগম ঘটে; যেনে— √গম্ ÙÂ ÈÙÂ স্য ÙÂ তিÔ গমিষ্যতি; √ভু ÙÂ ÈÙÂ স্য ÙÂ তিÔ ভৱিষ্যতি ইত্যাদি।

'অনদ্যতনে লুট্' অর্থাৎ, 'আজিৰ পাছত যি ঘটনা হ'ব' তেনে ঘটনাৰ সময় বুজাবলৈ লুট্ বিভক্তিৰ প্রয়োগ হয়। সংস্কৃতত লুট্-ৰ প্রয়োগ নিতান্তই সীমিত। ভৱিষ্যৎ কাল বুজাবলৈ সাধাৰণতে লৃট্ বিভক্তিহে যোগ হয়।

ভাবজ্ঞাপক ল-কাৰ ঃ

- **লোট্ ঃ** আদেশ, অনুৰোধ, প্রার্থনা, উপদেশ আদি অর্থ বুজাবৰ বাবে লোট্ বিভক্তিৰ প্রয়োগ হয়। ইয়াৰ ব্যৱহাৰ ঘাইকৈ মধ্যম পুৰুষত হয়।
- **লৃঙ্ ঃ** 'এটা ক্রিয়া সম্পাদন হোৱাৰ সময়তে আন এটা ক্রিয়া হোৱা সম্ভৱ আছিল', অর্থাৎ একেটা বাক্যতে এটা ক্রিয়াৰ কাম সমাধা হোৱাৰ লগত আন এটা ক্রিয়াৰ ফল প্রাপ্তিৰ পাৰস্পৰিক সম্পর্ক থাকিলে তেনে অর্থ প্রকাশ কৰিবলৈ অতীত আৰু ভৱিষ্যৎ কালত লৃঙ্ বিভক্তিৰ সংযোগ ঘটে। বৈদিকত ইয়াৰ প্রয়োগ পোৱা গ'লেও, সংস্কৃতত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ নিচেই কম।
- **লিঙ্ ঃ** লিঙ্ বিভক্তিৰ দুটা ভাগ— (ক) বিধিলিঙ আৰু (খ) আশীর্লিঙ্।
  - বিধিলিঙ্ ঃ বিধি অর্থাৎ নিয়ম, প্রার্থনা, নিমন্ত্রণ, শক্তি-সামর্থ্য, প্রশ্ন আদি অর্থ প্রকাশ কৰিবলৈ ধাতুৰ পিছত বিধিলিঙ্ বিভক্তি যোগ হয়।
  - আশীর্লিঙ্ ঃ আশীর্বাদ অর্থ প্রকাশ কৰিবলৈ ধাতুৰ পিছত আশীর্লিঙ্ বিভক্তি প্রয়োগ কৰা হয়।

উল্লেখনীয় যে লোট্, বিধিলিঙ্ আৰু আশীর্লিঙ্ প্রায় একে পর্যায়ৰ ভাবজ্ঞাপক ল-কাৰ। মাত্র এইবোৰৰ বিভক্তিবোৰহে কিছু সুকীয়া।

ওপৰত উল্লেখ কৰা দহ প্রকাৰৰ তিঙ্ বিভক্তি আকৌ পৰস্মৈপদ আৰু আত্মনেপদ এই দুটা ভাগত বিভক্ত। এই দুয়োৰে প্রতিটোৰে আকৌ একবচন, দ্বিবচন আৰু বহুবচন— এই তিনিটা বচনত ৰূপ হয়। সেইদৰে প্রতিটোৰে তিনিটাকৈ পুৰুষ— প্রথম পুৰুষ, মধ্যম পুৰুষ আৰু উত্তম পুৰুষ আছে। গতিকে পৰস্মৈপদ নটা আৰু আৰু আত্মনেপদ নটা মিলি মুঠ ওঠৰটা আকৃতি আছে। মুঠ দহোটা ল-কাৰত পৰস্মৈপদ নৰ্ৱেটা আৰু সমসংখ্যক ন-কাৰত আত্মনেপদ নৰ্ৱেটা মিলি সংস্কৃতত সর্বমুঠ ক্রিয়া বিভক্তি বা তিঙ্ বিভক্তিৰ সংখ্যা এশ আশীটা। তলত দহ প্রকাৰৰ ল-কাৰ বা তিঙ্ বিভক্তিৰ চানেকি হিচাপে লট্-ৰ পৰস্মৈপদী আৰু আত্মনেপদী বিভক্তিবোৰ তালিকা

কৰি দেখুওৱা হ'ল ঃ

	লট্— পৰস্মৈপদ		
বচন		**পুৰুষ**	
	প্রথম পুৰুষ	**মধ্যম পুৰুষ**	**উত্তম পুৰুষ**
একবচন	তি	সি	মি
দ্বিবচন	তস্	থস্	ৱস্
বহুবচন	অন্তি	থ	মস্

	লট্— আত্মনেপদ		
বচন		**পুৰুষ**	
	প্রথম পুৰুষ	**মধ্যম পুৰুষ**	**উত্তম পুৰুষ**
একবচন	তে	সে	এ
দ্বিবচন	আতে	আথে	ৱহে
বহুবচন	অন্তে	ধেব	মহে

	√ভূ ধাতু (পৰস্মৈপদী ৰূপ)		
বচন		**পুৰুষ**	
	প্রথম পুৰুষ	**মধ্যম পুৰুষ**	**উত্তম পুৰুষ**
একবচন	ভৱতি	ভৱসি	ভৱামি
দ্বিবচন	ভৱতঃ	ভৱথঃ	ভৱাৱঃ
বহুবচন	ভৱন্তি	ভৱথ	ভৱামঃ

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ ধাতু আৰু ধাতুৰূপ মানে কি ? সংস্কৃতৰ ল-কাৰসমূহৰ এটি বিৱৰণ দাঙি ধৰক। [150টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

১৪.৩.৩ 'গণ' বিভাজন

সংস্কৃত ভাষাত ধাতুশব্দবোৰত তিঙ্ বিভক্তি যোগ হোৱাৰ লগে লগে ধাতুবোৰৰ আকৃতিৰ পৰিৱর্তন ঘটে। এনে পৰিৱর্তনৰ ধৰণৰ প্রতি লক্ষ্য ৰাখি এটা শৃংখলা আনিবৰ বাবে সংস্কৃতৰ আটাইবোৰ ধাতুক একোটাহঁত শ্রেণীত বিভক্ত কৰা হৈছে। এনে একোটা শ্রেণীক 'গণ' বোলা হৈছে। সংস্কৃতত এনে 'গণ'-ৰ সংখ্যা মুঠ দহোটা। সেইবাবে ইয়াক 'দশগণ' ৰূপে অভিহিত কৰা হয়। সংস্কৃতৰ 'দশগণ' সম্পর্কীয় সূত্রটি এনে ধৰণৰ ঃ

ভ্বাদ্যদাদী জুহোত্যাদির্দিৱাদিঃ স্বাদিৰেৱচ।
তুদাদিশ্চ ৰুধাদিশ্চ তন-ক্র্যাদি-চুৰাদয়ঃ।।

(অর্থাৎ, সংস্কৃত ধাতুবোৰ ভ্বাদি, অদাদি, হ্বাদি বা জুহোত্যাদি, দিৱাদি, স্বাদি, তুদাদি, ৰুধাদি, তনাদি, ক্র্যাদি আৰু চুৰাদি— এই দহোটা গণত বিভক্ত।)

উল্লেখনীয় যে সংস্কৃতত একো একোটা ধাতুৰ সৈতে সেই ধাতুৰ দৰে ৰূপ লোৱা আন আন ধাতুক সেই শ্রেণীৰ অন্তর্ভুক্ত কৰি প্রথম ধাতুটোৰ নাম অনুসৰি গণৰ নামকৰণ কৰা হৈছে। উদাহৰণ স্বৰূপে 'ভূ' ধাতুকে ধৰি দা, ধৃ, পঠ্, ভাষ্, কৃষ, হস্, লভ্, শুভ্, অট্ আদি যিবোৰ ধাতুৰ ৰূপ কৰোঁতে একে ধৰণৰ পৰিৱর্তন হয়, সেইবাবে এনে একে ধৰণৰ ৰূপ হোৱা ধাতুবোৰক প্রথম ধাতু 'ভূ'-ৰ নামানুসাৰে ভ্বাদি-গণীয়ৰূপে নামকৰণ কৰা হৈছে। আকৌ অদ্'-ধাতুকে ধৰি ৱচ্, হন্, দ্বিষ্, মৃজ্ আদি একে ধৰণে ৰূপ হোৱা ধাতুবোৰ অদাদি-গণীয়। তেনেদৰে হ্বাদি-গণীয়ৰ প্রথম ধাতু হু, দিৱাদি-গণীয়ৰ দিব্, স্বাদি-গণীয়ৰ সু, তুদাৰিৰ তু, ৰুধাদিৰ ৰুধ্, তনাদিৰ তন্, ক্র্যাদিৰ ক্রী আৰু চুৰাদিৰ চুৰ্ ধাতু।

ধাতুৰ বৈবিধৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সংস্কৃত ধাতুৰূপক পৰস্মৈপদী, আত্মনেপদী আৰু উভয়পদী হিচাপে ভাগ কৰা হৈছে। অর্থাৎ ধাতুবোৰ পৰস্মৈপদী, আত্মনেপদী বা উভৈপদী হ'ব পাৰে। ইয়াৰ পৰা বুজিবলৈ টান নহয় যে সংস্কৃতত সকলো ধাতুৰে পৰস্মৈপদী আৰু আত্মনেপদী ৰূপ পোৱা নাযায়। উদাহৰণ স্বৰূপে √ভূ ধাতুৰ কেৱল পৰস্মৈপদী ৰূপহে পোৱা যায়। তেনেদৰে √শী ধাতু কেৱল আত্মনেপদতহে ৰূপ হয়। যিবোৰ ধাতুত অকল পৰস্মৈপদী বিভক্তিহে লগ লাগে সেইবোৰ পৰস্মৈপদী ধাতু, আকৌ যিবোৰ ধাতুত কেৱল আত্মনেপদী বিভক্তি যোগ হয় সেইবোৰ আত্মনেপদী ধাতু। কিছুমান ধাতুত আকৌ পৰস্মৈপদী আৰু আত্মনেপদী দুয়ো প্রকাৰৰ বিভক্তি যোগ হয়। এনে ধাতুক উভৈপদী বোলা হৈছে। যেনে √দুহ ধাতু। কেতিয়াবা আকৌ কোনো ধাতু উপসর্গৰ সংযোগৰ ফলত পৰস্মৈপদী হৈয়ো আত্মনেপদী অথবা আত্মনেপদী হৈয়ো পৰস্মৈপদী হ'ব পাৰে।

সংস্কৃতত বাচ্য অনুসাৰেও ভিন্ ভিন্ তিঙ্ বিভক্তিৰ সংযোগ ঘটে। উদাহৰণ স্বৰূপে কর্তৃবাচ্যত কর্তৃপদৰ বিভক্তিৰ যি বচন, ক্রিয়াপদতো বিভক্তিৰ সেই বচন হয়। কর্তৃপদৰ বিভক্তি এক বচনসূচক হ'লে ক্রিয়াপদৰ বিভক্তিও এক বচনসূচক হয়। দ্বিবচন আৰু বহুবচনৰ ক্ষেত্রতো একে কথাই প্রযোজ্য।

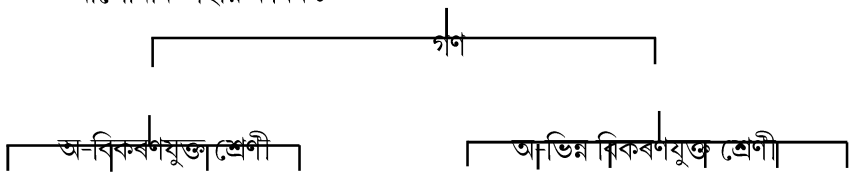
'গণ'-বিভাজনৰ মূল ভিত্তি ঃ সংস্কৃতত ধাতুৰ গণ-বিভাজন ঘাইকৈ প্রতিটো ধাতুৰ ৰূপ কৰোঁতে যোগ হোৱা বিশেষ বিশেষ 'বিকৰণ'-ৰ (Stem Affix) ওপৰত আধাৰিত। ওপৰত দেখুৱাই অহা দহোটা গণৰ অন্তর্ভুক্ত ধাতুবোৰৰ ৰূপ-সাধন প্রক্রিয়াত বিশেষকৈ লট্, লোট্, লঙ্ আৰু বিধিলিঙত বিভক্তিৰ সংযোগ ঘটিলে ধাতু আৰু তিঙ্ বিভক্তিৰ মাজত একোটা বিশেষ বর্ণৰ আগম হয়। ইয়াৰ ফলত নতুন ক্রিয়ামূলৰ সৃষ্টি হয়। এনেদৰে

আগম হোৱা বৰ্ণক বিকৰণ বোলা হয়। থোৱতে ক'বলৈ গ'লে ধাতুৰ গণ-বিভাজনৰ মূল ভিত্তি হৈছে বিকৰণ। দৰাচলতে বিকৰণ হৈছে এবিধ অৰ্থহীন প্ৰত্যয়। ধাতুৰ পিছত যোগ হৈ ই কোনো নতুন অৰ্থ প্ৰকাশ নকৰে। মাত্ৰ ধাতু আৰু তিঙ্ বিভক্তিৰ মাজত সোমাই এটা সমাপিকা ক্ৰিয়াপদ গঠন হোৱাত সহায় কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে √ৰুধ্ ধাতুৰ লট্-ৰ পৰস্মৈপদীত ৰূপ কৰিলে প্ৰথম পুৰুষৰ একবচনত হয় 'ৰুণদ্ধি'। অৰ্থাৎ ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজলৈ এটা 'ন'-ৰ আগম হৈছে। সেইদৰে √চুৰাদি-গণীয় ধাতুৰ ৰূপ কৰিলে ধাতু আৰু তিঙ্ বিভক্তিৰ মাজত 'অয়' বিকৰণৰ আগম হয়, যেনে— চোৰয়তি; তনাদি-গণীয় ধাতুৰ অন্তত 'উ' বা 'অ'-ৰ আগম হয়; ক্ৰ্যাদি-গণীয় ধাতুৰ অন্তত 'না' আগম হয়, ইত্যাদি। মুঠতে তিঙ্ বিভক্তিৰ সংযোগৰ ফলত ধাতুবোৰৰ নানান পৰিৱৰ্তন সংঘটিত হয়; কেতিয়াবা স্বৰৰ গুণ-বৃদ্ধি ঘটে, কেতিয়াবা আকৌ ধাতুশব্দলৈ নতুনকৈ স্বৰ বা ব্যঞ্জনৰ আগম ঘটে। ইয়াৰ পৰিণতি স্বৰূপে ধাতুবোৰে ভিন্ ভিন্ ৰূপ লয়। এনেদৰে মূল ধাতু গঠনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সংস্কৃত ভাষাৰ ধাতুবোৰক দহোটা গণত বিভক্ত কৰা হৈছে।

'গণ'-সমূহৰ শ্ৰেণী বিভাজন ঃ ওপৰত উনুকিয়াই অহা দহোটা 'গণ'-ৰ অন্তৰ্গত ধাতুৰ সৈতে যোগ হোৱা তিঙ্ বিভক্তিৰ মাজত যি বৰ্গৰ আগম হয় বা বিকৰণ সংযুক্ত হয় তাৰ ভিত্তিত সংস্কৃতৰ ধাতুবোৰক বহুলভাৱে দুটা ভাগত ভগোৱা হৈছে ঃ

1) অ-বিকৰণযুক্ত শ্ৰেণী আৰু
2) অ-ভিন্ন বিকৰণযুক্ত শ্ৰেণী।

যিবোৰ গণৰ ধাতুৰ ৰূপ-সাধনত ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত 'অ' বিকৰণ হিচাপে যোগ হয় বা আন কথাত অ-বিকৰণৰ আগম হয়, সেইবোৰক অ-বিকৰণযুক্ত শ্ৰেণীত ধৰা হৈছে। আনহাতে যিবোৰত অ-ৰ বাহিৰে অন্য স্বৰ বা ব্যঞ্জনৰ আগম হয়, সেইবোৰক অ-ভিন্ন বিকৰণযুক্ত শ্ৰেণী আখ্যা দিয়া হৈছে। ভ্বাদি, তুদাদি, দিৱাদি, চুৰাদি গণ অ-বিকৰণযুক্ত শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত; আনহাতে অদাদি, হ্বাদি, ৰুধাদি, ক্ৰ্যাদি, স্বাদি, তনাদি গণ অ-ভিন্ন বিকৰণ শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত। তলৰ তালিকাখনে কথাখিনি সহজে বুজাত আপোনাক সহায় কৰিব ঃ

বিকৰণৰ বৈশিষ্ট্য অনুযায়ী দুয়োটা শ্ৰেণীৰ ধাতুবোৰক ভিন্ ভিন্ নামেৰে কেতবোৰ উপভাগত ভাগ কৰিব পৰা যায়, যেনে— শ্বাসাঘাতযুক্ত অ-শ্ৰেণী,

শ্বাসাঘাতবিহীন অ-শ্রেণী, অয় শ্রেণী, নু শ্রেণী, না শ্রেণী ইত্যাদি। তলত প্রতিটোৰে চমু আভাস দাঙি ধৰা হৈছে।

➢ *অ-বিকৰণযুক্ত শ্রেণী ঃ* বিকৰণ অনুযায়ী এই শ্রেণীৰ ধাতুবোৰক চাৰিটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে ঃ (ক) শ্বাসাঘাতযুক্ত অ-শ্রেণী, (খ) শ্বাসাঘাতবিহীন অ-শ্রেণী, (গ) য়-শ্রেণী আৰু (ঘ) অয়-শ্রেণী।

❍ *শ্বাসাঘাতযুক্ত অ-শ্রেণী ঃ* তুদাদিগণীয় যেনে √তুদ্, √দিশ্, √মৃশ্, √মুচ্, √শৃজ, √চর্চ, √লিখ্ আদি ধাতু শ্বাসঘাতযুক্ত অ-শ্রেণীৰ অন্তর্ভুক্ত। এই শ্রেণীৰ ধাতুৰ ৰূপ কৰোঁতে ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত শ্বাসাঘাতযুক্ত অ-বিকৰণ সংযুক্ত হয়, যেনে— √তুদ্ ÙÂ তি (লট্) Ô তুর্দতি। তেনেদৰে √দিশ্ ÙÂ তি Ô দির্শতি, √মৃশ্ ÙÂ তি Ô মৃর্শতি, ইত্যাদি। তুদাদিগণীয় কেতবোৰ ধাতুৰ ৰূপত ধাতুটো ফালি তাৰ মাজত এটা নাসিক্য ধ্বনিৰ আগম ঘটা দেখা যায়, যেনে— √মুচ্ ÙÂ তি Ô মুঞ্চতি, √সিচ ÙÂ তি সিঞ্চতি ইত্যাদি (ঁ চিনে শ্বাসাঘাত বুজাইছে)।

❍ *শ্বাসাঘাতবিহীন অ-শ্রেণী ঃ* ভ্বাদিগণীয় ধাতুবোৰ এই শ্রেণীৰ অন্তর্গত। এই শ্রেণীৰ ধাতুৰ ৰূপ কৰিলে ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত অ-বিকৰণ লগ লাগে। কিন্তু তুদাদিগণীয় ধাতুৰূপৰ দৰে এই অ শ্বাসাঘাত যুক্ত নহয়। এনে ধাতুৰূপত শ্বাসাঘাত বিকৰণটোৰ ওপৰত নপৰি ধাতু অক্ষৰত পৰে। সেইবাবে এই শ্রেণীৰ ধাতুৰূপক শ্বাসাঘাতবিহীন অ-শ্রেণী আখ্যা দিয়া হৈছে। বিকৰণ যোগ হোৱাৰ লগে লগে ধাতুৰ অন্ত্যস্বৰৰ গুণ হোৱাটো এই শ্রেণীৰ ধাতুৰ প্রধান বৈশিষ্ট্য; যেনে— √ভূ ÙÂ তি (লট্) Ô ভৱতি। সৰহভাগ ভ্বাদিগণীয় ধাতুৰ আকৌ অন্ত্যস্বৰ গুণিত হোৱাৰ পৰিৱর্তে বৃদ্ধি হোৱা দেখা যায়; যেনে— √ক্রম্ ÙÂ তি Ô ক্রামোতি, √ৰুচ্ ÙÂ তে Ô ৰোচতে, ইত্যাদি।

ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত আগম হোৱা বিকৰণ 'অ' শ্বাসাঘাতযুক্ত হোৱা বা নোহোৱাটোৰে হৈছে তুদাদিগণীয় ধাতুৰ লগত ভ্বাদিগণীয় ধাতুৰ ঘাই পার্থক্য।

❍ *য়-শ্রেণী ঃ* দিৱাদিগণীয় √দিব্, √নৃত্, √ৱিদ, √অস্, √পদ্, √মন্ আদি ধাতু য়-শ্রেণীৰ অন্তর্গত। এই শ্রেণীৰ ধাতুবোৰৰ ৰূপ সাধন-প্রক্রিয়াত ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত শ্বাসাঘাত বিহীন 'য়' বিকৰণ সংযুক্ত হয়। শ্বাসাঘাত এই শ্রেণীৰ ধাতুত ভ্বাদিগণীয়ৰ দৰে ধাতু অক্ষৰত পৰে। য়-বিকৰণটো শ্বাসাঘাতযুক্ত হ'লে ক্রিয়াৰূপটোৰে কর্মবাচ্যৰ অর্থ প্রকাশ কৰে। দিৱাদিগণীয় ধাতুবোৰৰ ৰূপ সাধনত কিছুমান ধাতুৰ আদ্যাক্ষৰৰ স্বৰ অপৰিৱর্তিত থাকে; যেনে— √নৃত্ ÙÂ তি Ô নৃত্যতি। আনহাতে কিছুমান ধাতুৰূপত আদ্যাক্ষৰৰ স্বৰৰ গুণৰ সাল-সলনি ঘটে; যেনে— √দিৱ ÙÂ তি Ô দীব্যতি। আকৌ এই শ্রেণীৰ অন্তর্গত ও-কাৰান্ত ধাতুবোৰৰ ও-কাৰ লোপ পায়; যেনে— √সো ÙÂ তি Ô স্যতি।

❍ *অয়-শ্রেণী ঃ* চুৰাদিগণীয় ধাতু, যেনে— √চুৰ্, √পুজ্, √অর্চ্, √কথ্, √গণ্,

√ৰচ্, √তড়্, √ৰূপ্ আদি ধাতুৰ ৰূপ কৰিলে ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত 'অয়' বিকৰণ যোগ হয়। এই ধাতুৰূপত শ্বাসাঘাত বিকৰণটোৰ আদি অক্ষৰত পৰে আৰু স্বৰৰ গুণ-বৃদ্ধি হয়। 'অয়'নিচ্ প্ৰত্যয়ৰ পৰা আহিছে যদিও, ইয়াত নিচ্ প্ৰত্যয়ৰ 'নিজন্ত' অৰ্থ ইয়াত প্ৰকাশ নহয়; যেনে— √চুৰ ÙÂ তি Ô চোৰয়তি, √তড় ÙÂ তি Ô তাড়য়তি, √পূজ ÙÂ তি Ô পূজয়তি ইত্যাদি। 'অয়' বিকৰণ যোগ হয় বাবে এই শ্ৰেণীৰ ধাতুক 'অয়' বিকৰণযুক্ত ধাতু আখ্যা দিয়া হৈছে।

- *অ-ভিন্ন বিকৰণযুক্ত শ্ৰেণী ঃ* এই শ্ৰেণীৰ ধাতুৰূপত শ্বাসাঘাতৰ স্থান-সুনিৰ্দিষ্ট নহয়। বিকৰণ লগ লগা বা নলগাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এই শ্ৰেণীৰ ধাতুক মুঠ ছটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে ঃ (ক) ধাতু শ্ৰেণী, (খ) দ্বিত্ব বা দ্বিৰুক্ত শ্ৰেণী, (গ) মধ্যৱৰ্তী নাসিক্য শ্ৰেণী, (ঘ) না-শ্ৰেণী, (ঙ) নু-শ্ৰেণী আৰু (চ) উ-শ্ৰেণী। তলত প্ৰতিটো শ্ৰেণীৰে চমু আভাস দাঙি ধৰা হৈছে।
  - *ধাতু শ্ৰেণী ঃ* অদাদিগণীয় ধাতু, যেনে— √অদ্, √অস্, √হন্, √দুহ্, √ৱিদ্, √ৰচ্, √স্না আদি এই শ্ৰেণীত পৰে। এই শ্ৰেণীৰ ধাতুৰ ৰূপ সাধনত ধাতুৰ লগত তিঙ্ বিভক্তি পোনপটীয়াকৈ যোগ হয়; মাজত কোনো বিকৰণৰ আগম নহয়, যেনে— √অস্ ÙÂ তি Ô অস্তি। কেতিয়াবা ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত সমীভৱন প্ৰক্ৰিয়াৰে সন্ধি হয়, যেনে— √অদ্ ÙÂ তি Ô অত্তি। আকৌ এই শ্ৰেণীৰ কেতবোৰ ধাতুৰ ৰূপ কৰোঁতে ধাতুৰ আদি অক্ষৰৰ স্বৰ অপৰিৱৰ্তিত থাকে; আনহাতে আন কিছুমানৰ পৰিৱৰ্তন হয়; যেনে— √অস্ ÙÂ তি Ô অস্তি, কিন্তু √ৱিদ্ ÙÂ তি Ô ৱেতি।
  - *দ্বিত্ব বা দ্বিৰুক্ত শ্ৰেণী ঃ* হ্বাদি বা জুহোত্যোদিগণীয় ধাতুবোৰ, যেনে— √হা, √দা, √ধা, √মা, √ভূ, √ভী আদি লট্, লোট, লঙ্ আৰু বিধিলিঙ্ — এই চাৰিটা ল-কাৰত ৰূপ কৰোঁতে ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত কোনো বিকৰণৰ সংযোগ নঘটে; তাৰ সলনি মূল ধাতুটো দ্বিত্ব বা দিৰুক্ত (Reduplicated) হয়। ধাতুৰ ব্যঞ্জন দ্বিৰুক্ত হয় বাবে এই শ্ৰেণীৰ ধাতুক দ্বিত্ব বা দ্বিৰুক্ত শ্ৰেণী আখ্যা দিয়া হৈছে। এনে ধাতুত কিছুমান বিভক্তি লগ লাগিলে ধাতুটোৰ দ্বিত্ব ৰূপৰ স্বৰটো গুণিত হয়; যেনে— √দা ÙÂ তি Ô দদাতি। আকৌ হা, হু, আদি ধাতু ৰূপ কৰিলে ধাতুৰ আগত এটা 'জ'-ৰ আগম হয়; যেনে— √হা ÙÂ তি Ô জহাতি, √হু ÙÂ তি Ô জুহোতি। তেনেদৰে √ধা, √ভী, √ভৃ আদি মহাপ্ৰাণ ধ্বনিযুক্ত ধাতু দ্বিৰুক্ত হওঁতে প্ৰথমটো মহাপ্ৰাণ ধ্বনি অল্পপ্ৰাণলৈ ৰূপান্তৰিত হয়; যেনে— √ধা ÙÂ তি Ô দধাতি, √ভূ ÙÂ তি Ô বিভৰ্তি ইত্যাদি।
  - *মধ্যৱৰ্তী নাসিক্য শ্ৰেণী ঃ* ৰুধাদিগণীয় √ ৰুধ, √ভিদ্, √ছিদ্, √ভুজ, √যুজ, √শিষ্ আদি ধাতু এই শ্ৰেণীৰ ভিতৰুৱা। এনে ধাতুৰ ৰূপ কৰিলে ধাতুটোৰ মাজত এটা নাসিক্য ব্যঞ্জন সোমাই পৰে আৰু ধাতুটোৰ অন্তিম ব্যঞ্জনৰ পাছত

'অ' এটাৰ আগম ঘটে; তাৰ পিছতহে বিভক্তি লগ লাগে; যেনে √ৰুধ্ > ৰুণ্ধ ÙÂ অ ÙÂ তি Ô ৰুণদ্ধি, √ভুজ্ > ভুন্জ ÙÂ অ ÙÂতি Ô ভুনক্তি ইত্যাদি। নাসিক্য ব্যঞ্জনটো তালব্য, মূর্ধন্য নে দন্ত্য হ'ব, সেয়া নির্ভৰ কৰে ধাতুটোৰ শেষত থকা ধ্বনিগুণৰ ওপৰত। ধাতুৰ মাজত নাসিক্য ব্যঞ্জনৰ আগম হোৱা হেতুকে এই শ্রেণীৰ ধাতুক 'মধ্যৱর্তী নাসিক্য শ্রেণী' বোলা হৈছে। আগম হোৱা নাসিক্য ব্যঞ্জনটো ঘাইকৈ ন বা ণ হোৱা হেতুকে এই শ্রেণীৰ ধাতুক ন-শ্রেণীও বোলা হয়।

- *না-শ্রেণী ঃ* ক্র্যাদিগণীয় √জ্ঞা, √অশ্, √গ্রন্থ্, √ক্লিশ্, √ক্ষুভ্, √পূষ্, √ন্ত, আদি ধাতুৰ ৰূপ কৰিলে ধাতুৰ শেষত 'না' বিকৰণ যোগ হয়; যেনে— √ক্রী ÙÂ না Ù তি ÔÂক্রীণাতি, জ্ঞা Ù না Ù তি Ô জানাতি ইত্যাদি। ধাতুৰ পিছত যোগ হোৱা বিভক্তিৰ আকৃতি অনুযায়ী 'না' বিকৰণটো 'ন' বা 'নী'-লৈ ৰূপান্তৰিত হয়। ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত 'না' যোগ হোৱা হেতুকে এই শ্রেণীৰ ধাতুক 'না-শ্রেণী' ৰূপে অভিহিত কৰা হৈছে।
- *নু-শ্রেণী ঃ* স্বাদিগণীয় √আপ্, √অশ্, √সাধ্, √শ্রু, √দু, √ধু, √চি, √ক্ষি আদি ধাতু এই শ্রেণীৰ অন্তর্গত। এই শ্রেণীৰ ধাতুৰ ৰূপ কৰোঁতে ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত 'নু' বিকৰণৰ আগম হয়; যেনে— আপ্ ÙÂ নু Ô আপ্নুতি। কোনো কোনো ক্ষেত্রত 'নু' বিকৰণ 'নো' বা 'ন' হয়; যেনে—√শ্রু ÙÂ নু ÙÂ তি Ô শৃণোতি, √সু ÙÂ নু ÙÂ তি Ô সুণোতি, ইত্যাদি। 'নু' বিকৰণ যোগ হয় বাবে এই শ্রেণীৰ ধাতুক 'নু-শ্রেণী' আখ্যা দিয়া হৈছে।
- *উ-শ্রেণী ঃ* √তন্, √কু, √মন্, √ক্ষণ্, √ঋণ, √তৃণ্ আদি তনাদিগণীয় ধাতুবোৰ এই শ্রেণীৰ অন্তর্গত। এই শ্রেণীৰ ধাতুৰ ৰূপ কৰোঁতে ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত 'উ' বিকৰণৰ সংযোগ ঘটে; যেনে— √কৃ ÙÂউ ÙÂ তি Ô কৰোতি, তন্ ÙÂউ ÙÂ তি Ô তনোতি, ইত্যাদি। 'উ' বিকৰণ যোগ হয় বাবে এই শ্রেণীৰ ধাতুক 'উ' শ্রেণী'-ৰ ধাতু বোলা হৈছে। এই শ্রেণীৰ ধাতুৰূপত বিশেষ বিশেষ বিভক্তিৰ সংযোগত 'উ'-ৰ ঠাইত 'ও' হয় বা 'উ' লুপ্ত হয়। স্বাদিগণীয়, অর্থাৎ 'নু-শ্রেণী'-ৰ লগত এই শ্রেণীৰ বিশেষ প্রভেদ নাই; ইয়াত মাত্র 'ন্' ব্যঞ্জনটো নাথাকে। এনে কাৰণতে কোনো কোনো পাশ্চাত্য পণ্ডিতে 'উ' শ্রেণীক 'নু' শ্রেণীৰ প্রকাৰ ভেদ বুলিছে। আকৌ এই শ্রেণীৰ অন্তর্গত ঋ-কাৰান্ত ধাতুবোৰৰ ৰূপ কৰোঁতে তি, সি, মি আদি বিভক্তিৰ সংযোগ ঘটিলে 'কৃ' 'কৰ্' হয়, আন কিছুমান বিভক্তি যোগ হ'লে 'কৃ' কুৰ্' হয়। √'কৃ' ধাতু বিধিলিঙত ৰূপ কৰিলে 'য্য'-ৰ আগম ঘটে আৰু প্রথম পুৰুষ একবচন, দ্বিবচন আৰু বহুবচনত যথাক্রমে 'কুর্য্যাৎ', 'কুর্য্যাতাম্', আৰু 'কুর্য্যুঃ' হয়।

বিকৰণৰ সংযোগৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ধাতুবোৰক এনেদৰে শ্রেণী

বিভাগ কৰিলেও সংস্কৃত ভাষাত এনে নিয়মৰ ব্যতিক্রম থকা আন কেতবোৰ ধাতুও পোৱা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে √গম্ ধাতু ভ্বাদিগণীয়ৰ অর্থাৎ শ্বাসাঘাতহীন অ-শ্রেণীৰ অন্তর্গত যদিও, এই ধাতুৰ ৰূপ √ভূ ধাতুৰ দৰে ৰূপ নহয়। √ভূ ধাতু ৰূপ কৰিলে 'ভৱতি' হয়, কিন্তু √গম্ ধাতু 'গমতি' নহৈ 'গচ্ছতি' হয়। সেইদৰে তুদাদিগণীয়, অর্থাৎ শ্বাসাঘাতযুক্ত অ-শ্রেণীৰ √ইষ্ ধাতু 'গচ্ছতি' হয়। কিন্তু নিয়মানুসাৰে হ'ব লাগিছিল 'ইষতি'। এই ফালৰ পৰা এনেদৰে ৰূপ হোৱা √গম্, √ইষ্ আদি ধাতুক লৈ 'চ্ছ' শ্রেণী নামেৰে এটা সুকীয়া শ্রেণী হোৱা উচিত আছিল যদিও, দুয়োটা ধাতুক ক্রমে ভ্বাদিগণীয় আৰু তুদাদিগণীয় আখ্যা দিয়া হৈছে।

মুঠতে কেতবোৰ দিশত ব্যতিক্রম থাকিলেও সামগ্রিকভাৱে বিভিন্ন বিকৰণ সংযোগ ঘটালৈ লক্ষ্য কৰি দহোটা গণৰ অন্তর্গত ধাতুবোৰক উল্লিখিত ধৰণে শ্রেণীভুক্ত কৰি এটা শৃংখলাৰ মাজলৈ আনিবৰ প্রয়াস কৰা হৈছে। কিন্তু, সেয়ে হ'লেও, ধাতুৰূপত থকা ব্যতিক্রমসমূহে সংস্কৃত ধাতুৰূপৰ জটিলতা অনেক গুণে বৃদ্ধি কৰিছে। সি যি কি নহওক, ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত যোগ হৈ বিকৰণসমূহে যি ক্রিয়াপদ গঠন কৰে, সেই ক্রিয়াপদসমূহ বিভিন্ন কাল, ভাব, বচন আৰু পুৰুষ অনুসাৰে ৰূপ হয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ২ ঃ সংস্কৃত ধাতুবোৰক কেইটা গণত বিভক্ত কৰা হৈছে? এই গণ বিভাজনৰ মূল ভিত্তি কি? [150টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ সংস্কৃত ধাতুৰ গণসমূহক কি কি শ্রেণীত ভগোৱা হৈছে, আলোচনা কৰক। [150টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

১৪.৩.৪ পালি-প্রাকৃতৰ ধাতুৰূপ

সংস্কৃতৰ ধাতুৰূপৰ বৈচিত্র্য আৰু জটিলতা পালি-প্রাকৃত স্তৰত বহু পৰিমাণে হ্রাস পাইছে। প্রাকৃততকৈ (সাহিত্যিক প্রাকৃত) পালি ভাষা সময়ৰ ফালৰ পৰা কিছু আগৰ হোৱা হেতুকে এই ভাষাত সংস্কৃত ধাতুৰূপৰ ভালেমান বৈশিষ্ট্য ৰক্ষিত হোৱা দেখা যায়। আন কথাত পালি-ধাতুৰূপ ভালেমান ক্ষেত্রত সংস্কৃতৰ অনুগামী। কিন্তু প্রাকৃত স্তৰত এই জটিলতা হ্রাস হৈ যথেষ্ট সৰল হৈ পৰিছে।

পালি ভাষাৰ ধাতুৰূপ ঃ পালি ভাষাৰ ধাতুৰূপত একবচন আৰু বহুবচনহে ৰক্ষিত

হৈছে; দ্বিবচন নাই। পুৰুষ সংস্কৃতৰ দৰে তিনিটা ঃ প্রথম, মধ্যম আৰু উত্তম পুৰুষ। কাল আৰু ভাব-প্রকাশক সংস্কৃতৰ দহোটা ল-কাৰৰ আঠোটা পালিত সংৰক্ষিত হৈছে। সংস্কৃতৰ লট্, লিট্, লঙ্, লুঙ্ আৰু লৃট্— এই কাল-প্রকাশক ল-কাৰকেইটা পালিত যথাক্রমে বৰ্ত্তমানা, পৰোক্খ, হিয্যতনী, অয্যতনী আৰু ভৰিস্সন্তি নামেৰে পোৱা যায়। তেনেদৰে লোট, লৃঙ্ আৰু বিধিলিঙ্ — এই ভাৱ-প্রকাশক ল-কাৰকেইটা পালিত পঞ্চমী, কালাতিপত্তি আৰু সত্তমী-ৰূপে ৰক্ষিত হৈছে। সংস্কৃতৰ কাল-প্রকাশক লুট্ আৰু ভাব-প্রকাশক আশীর্লিঙ্ পালিত লুপ্ত হৈছে। লিট্ থাকিলেও তাৰ ব্যৱহাৰ তেনেই কম। সাধাৰণ অতীত কাল বুজোৱা লঙ্ আৰু লুঙ্-ৰ ভিতৰত লুঙ্-ৰ ব্যৱহাৰ নিচেই সামান্য। পালিত পোৱা আঠোটা ল-কাৰৰ তিঙ্ বিভক্তিবোৰ সংস্কৃতৰ দৰে পালিতো পৰস্মৈপদ (পৰস্সপদ) আৰু আত্মনেপদ (অত্তনোপদ) হিচাপে ব্যৱহাৰ হৈছিল। অৱশ্যে আত্মনেপদৰ ব্যৱহাৰ তেনেই সীমিত। সংস্কৃতত কর্মভাববাচ্যত আত্মনেপদ হয়, পালিত কিন্তু তেনে ক্ষেত্রত আত্মনেপদ আৰু পৰস্মৈপদ দুয়োটাই হ'ব পাৰে। আকৌ সংস্কৃতত কেতবোৰ ধাতু অকল পৰস্মৈপদী বা আত্মনেপদী হিচাপে প্রয়োগ হৈছিল। পালিত কিন্তু যি কোনো ধাতু উভয়পদী হিচাপে ৰূপ হোৱা দেখা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে সংস্কৃতৰ পৰস্মৈপদী √ভূ ধাতু পালিত পৰস্মৈপদ আৰু আত্মনেপদ দুয়োটা ৰূপতে পোৱা যায়; যথা— ভৱতি আৰু ভৱতো সেইদৰে √বুধ ধাতু—বুজ্ঝতি আৰু বুজ্ঝতে।

পালিত আঠোটা ল-কাৰ বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ হোৱা তিঙ্ বিভক্তিবোৰ সংস্কৃতৰ সৈতে একে। অৱশ্যে পালিলৈ আহোতে এনে বিভক্তিৰ কেতবোৰ ধ্বনিগত পৰিৱর্তন লক্ষ্য কৰিব পাৰি। তলৰ চানেকিখনত পালি ভাষাৰ লট্ (বৰ্ত্তমানা)-ৰ পৰস্মৈপদী আৰু আত্মনেপদী বিভক্তিবোৰ দেখুওৱা হৈছে ঃ

	লট্ — বৰ্ত্তমানা (Present Tense)			
পুৰুষ	**পৰস্মৈপদ**		**আত্মনেপদ**	
	একবচন	**বহুবচন**	**একবচন**	**বহুবচন**
প্রথম পুৰুষ	তি	অন্তি	তে	অন্তে
মধ্যম পুৰুষ	সি	থ	সে	ৱ্হে
উত্তম পুৰুষ	মি	ম	এ	ম্হে

সংস্কৃত ধাতুৰ দহোটা গণৰ ভিতৰত পালিত মাত্র সাতোটা গণ পোৱা গৈছে ঃ ভূৱদি (ভ্বাদি), ৰুধদি (ৰুধাদি), দিৱদি (দিৱাদি), সদি (স্বাদি), কিয়দি (ক্র্যাদি), তনদি (তনাদি) আৰু চুৰদি (চুৰাদি)। লোপ পোৱা অদাদি, তুদাদি আৰু হ্বাদিগণীয় ধাতুবোৰ পালিত ভ্বাদিগণীয়ৰ দৰে ৰূপ হ'ল। তদুপৰি পালিত ৰক্ষিত সাতোটা গণৰ প্রতিটোৱেই যে সংস্কৃতৰ দৰে সম্পূর্ণ একে ৰূপত ৰূপ হৈছিল তেনে নহয়। তিঙ্ বিভক্তিৰ সংযোগৰ পিছত ক্রিয়াপদবোৰৰ বিবিধ প্রকাৰৰ ধ্বনিগত পৰিৱর্তন ঘটিছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে

চুৰাদিগণীয় √চুৰ ধাতু সংস্কৃতত ৰূপ কৰিলে প্ৰথম পুৰুষৰ একবচনত হয় 'চোৰয়তি'। কিন্তু পালিত হয় 'চুৰেই'।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা এই কথা প্ৰতীয়মান হয় যে পালি ভাষাৰ ধাতুৰ গণ-বিভাজন সুনিৰ্দিষ্ট নহয়। দেখাত যদিও পালিত সাতোটা গণ পোৱা যায়, প্ৰকৃত বিচাৰত কিন্তু ধ্বনিগত পৰিৱৰ্তনৰ হেতু কেতিয়াবা নিৰ্দিষ্ট গণৰ অন্তৰ্গত ধাতুৰ দৰে ৰূপ নহৈ ভিন্ন ধৰণেও ৰূপ হৈছিল। অৰ্থাৎ পালিত ধাতুৰ যি গণ বিভাজন পোৱা যায় সি সংস্কৃতৰ দৰে নিকপ্‌কপীয়া নহয়; বৰং ভালেমান ক্ষেত্ৰত ই শিথিল। সি যি কি নহওক, তলত আপোনাৰ সুবিধাৰ্থে পালি ধাতুৰূপৰ কেইটিমান নিদৰ্শন দাঙি ধৰা হ'ল ঃ

	√ভু ধাতু (লট্ — বৰ্ত্তমানা)			
পুৰুষ	**পৰস্মৈপদ**		**আত্মনেপদ**	
	একবচন	**বহুবচন**	**একবচন**	**বহুবচন**
প্ৰথম পুৰুষ	ভৱতি	ভৱন্তি	ভৱতে	ভৱন্তে
মধ্যম পুৰুষ	ভৱসি	ভৱথ	ভৱসে	ভৱৱ্‌হে
উত্তম পুৰুষ	ভৱামি	ভৱাম	ভৱে	ভৱম্‌হে

উল্লেখনীয় যে √ভু ধাতু পালিত বিকল্পে √হূ হয়। তেতিয়া তাৰ ৰূপ নিম্নোক্ত ধৰণৰ হয় ঃ

পুৰুষ	**একবচন**	**বহুবচন**
প্ৰথম পুৰুষ	হোতি	হোন্তি
মধ্যম পুৰুষ	হোসি	হোথ
উত্তম পুৰুষ	হোমি	হোম

√অস্ ধাতু (লট্ — বৰ্ত্তমানা)		
পুৰুষ	**একবচন**	**বহুবচন**
প্ৰথম পুৰুষ	অসি	সন্তি
মধ্যম পুৰুষ	অসি, অহি	অত্থ
উত্তম পুৰুষ	অস্মি, অম্‌হ	অস্ম, অম্‌হ

√গম্ ধাতু (লট্ — বৰ্ত্তমানা)		
পুৰুষ	**একবচন**	**বহুবচন**
প্ৰথম পুৰুষ	গচ্ছতি	গচ্ছন্তি
মধ্যম পুৰুষ	গচ্ছসি	গচ্ছথ
উত্তম পুৰুষ	গচ্ছামি	গচ্ছাম

প্রাকৃত ভাষাৰ ধাতুৰূপ

প্রাকৃত স্তৰত সংস্কৃতৰ ধাতুৰূপৰ বৈচিত্র্য অধিক হ্রাস পালে। আন কথাত, প্রাকৃতৰ ধাতুৰূপ পালিতকৈও অধিক সৰল হৈ পৰিল। পালিৰ দৰে প্রাকৃততো বচন মাত্র দুটাহে থাকিলঃ এক বচন আৰু বহু বচন। দ্বি বচন সমূলি লোপ পালে। অৱশ্যে পালিৰ দৰে প্রাকৃততো সংস্কৃতৰ তিনিওটা পুৰুষ ৰক্ষিত হৈছে ঃ প্রথম, মধ্যম আৰু উত্তম। সেয়ে হ'লেও, ল-কাৰ আৰু গণ-ৰ ক্ষেত্রত প্রাকৃতত নিজস্বভাৱে নতুন নতুন বৈশিষ্ট্য গঢ় লৈ উঠিল। সকলো ধাতুকে একগণীয় কৰাৰ প্রৱণতাপ্রাকৃত ধাতুৰূপৰ অন্যতম প্রধান বৈশিষ্ট্য। বিক্ষিপ্ত দুই-এটা উদাহৰণৰ বাহিৰে প্রাকৃতত ধাতুৰ আত্মনেপদ ৰূপ প্রায় লুপ্ত হৈছে।

প্রাকৃতত কাল প্রকাশক ল-কাৰ থাকিল মাত্র দুটা ঃ লট্ (বর্তমান) আৰু লৃট্ (ভৱিষ্যৎ)। অতীত কালৰ ভেদ বুজোৱা লঙ্, লিট্ আৰু লুঙ্ লুপ্ত হ'ল। তাৰ ঠাইত প্রাকৃতত -ত (-ক্ত)- প্রত্যয়ান্ত নিষ্ঠান্ত পদ অতীত কালৰ অর্থত সমাপিকা ক্রিয়াৰূপে ব্যৱহাৰ হ'ল। ই কেতিয়াবা সহায়ক ক্রিয়াযুক্ত আৰু কেতিয়াবা সহায়ক ক্রিয়াহীন কৃদন্তৰূপেও ব্যৱহৃত হ'ল। পালিত লঙ্, লিট্, লুঙ্-ৰ প্রয়োগত সংস্কৃতৰ দৰেই পার্থক্য ৰক্ষিত হৈছিল। আনকি বৈদিকৰ দৰে পালিত লঙ্-লুঙ্-ৰ আগত অ-কাৰৰ আগম হৈছিল আৰু বৈদিকৰ দৰে লুঙ্-ৰ প্রথম পুৰুষৰ একবচনত 'ই' বিভক্তি যোগ হোৱা বৈশিষ্ট্যও পালিত হোৱা দেখা পোৱা হৈছিল। কিন্তু প্রাকৃতত তেনে বৈশিষ্ট্য ৰক্ষিত হোৱাৰ উদাহৰণ পাবলৈ নাই। কোনো কোনো ধাতুত -ঈ, -অ যোগ হোৱা দেখা গ'লেও, সেয়া অতীত কালৰ কৃদন্ত প্রত্যয়ৰ পৰিৱর্তিত ৰূপহে। অর্থাৎ প্রাকৃতত সংস্কৃতৰ অতীত কালসূচক তিঙ্ বিভক্তিৰ প্রয়োগৰ সলনি কৃৎ প্রত্যয়ৰ ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰাহে অতীত কাল বুজোৱা নতুন ৰীতি প্রতিষ্ঠিত হ'ল।

প্রাকৃতত ভাৱ-প্রকাশক ল-কাৰ থাকিল মাত্র দুটাঃ লোট্ আৰু বিধিলিঙ্। অৱশ্যে বিধিলিঙ্-ৰ প্রয়োগ নিতান্তই সীমিত। প্রাকৃতত কাল-প্রকাশক দুটা আৰু ভাৱ-প্রকাশক দুটা— মুঠ চাৰিটা ল-কাৰ বুজাবলৈ একবচন আৰু বহুবচনত যিবোৰ তিঙ্ বিভক্তি ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে, সেইবোৰৰ সৰহভাগেই সংস্কৃত তিঙ্ বিভক্তিৰ ধ্বনিগত পৰিৱর্তনৰ পৰিণতি স্বৰূপে গঢ় লৈ উঠিছে। তলত আপোনাৰ অধ্যয়নৰ সুবিধাৰ বাবে প্রাকৃত তিঙ্ বিভক্তিৰ চানেকি হিচাপে লট্- পৰস্মৈপদীৰ অন্তর্গত বিভক্তিকেইটাৰ তালিকা এখন দাঙি ধৰা হৈছে। আশাকৰো এই তালিকাখনে আপোনাক কথাখিনি বুজাত সহায় কৰিব।

পুৰুষ →	প্রথম পুৰুষ	মধ্যম পুৰুষ	উত্তম পুৰুষ
বচন ↓			
একবচন	ই (দি)	সি	মি
বহুবচন	ন্তি	হ (ধ)	মো

সংস্কৃত ধাতুৰ মুঠ দহোটা গণৰ ভিতৰত সাতোটা গণ পালি ভাষাত ৰক্ষিত

হৈছে। প্রাকৃতত কিন্তু সংস্কৃতৰ গণ-বিভাজনৰ ব্যাপক পৰিৱর্তন ঘটিছে। এই স্তৰত প্রকৃতপক্ষে দুটা গণহে ৰক্ষিত হৈছে ঃ (ক) অ-গণ আৰু (খ) এ-গণ। অৱশ্যে এই দুই গণৰ অন্তর্ভুক্ত কৰিব নোৱাৰা ধাতুবোৰক (গ) অন্যান্য গণ আখ্যা দি সুকীয়া ভাগ এটা কৰি লোৱা হৈছে। এই ফালৰ পৰা প্রাকৃত ধাতুৰ গণ-সংখ্যা তিনিটা বুলিব পাৰি। সি যি কি নহওক, প্রাকৃত ধাতুক অ-গণ, এ-গণ এনেদৰে ভাগ কৰিলেও, প্রায় আটাইবোৰ ধাতুৰ ক্ষেত্রতে শ্বাসাঘাত বিহীন অ-শ্রেণীৰ ভ্বাদিগণীয় ধাতুৰ দৰে, বা আন কথাত √ভু ধাতুৰ দৰে ৰূপ হোৱাৰ বিশেষ প্রৱণতাই দেখা দিলে। ইয়াৰ ঘাই কাৰণ দুটা ঃ (1) গণ-ৰ সংখ্যা অধিক হোৱাত তাক সৰলতৰ অৱস্থানলৈ আনি একীকৰণ কৰাৰ প্রৱণতা, (2) সংস্কৃতৰ ধাতু আৰু বিকৰণৰ সমীভৱন ঘটি নতুন ক্রিয়ামূল গঠন হোৱা। ইয়াৰ পৰিণতিকল্পে এনেদৰে নতুনকৈ সৃষ্টি হোৱা ক্রিয়ামূলবোৰ ভ্বাদিগণীয়ৰ দৰে ৰূপ হ'বলৈ লৈছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে সংস্কৃত √নৃত্ ধাতু দিৱাদিগণীয়; কিন্তু প্রাকৃতত তাৰ ৰূপ সংস্কৃতৰ দৰে নৃত্যতি নহৈ ভ্বাদিগণীয় √ভূ ধাতুৰ ৰূপ 'ভৱতি'-ৰ সাদৃশ্যত 'নচ্চই' হৈছে। একেদৰে ক্র্যাদিগণীয় √ক্রী ধাতুৰ ৰূপ হৈছেগৈ 'কিণই'।

- *অ-গণ ঃ* সংস্কৃতৰ শ্বাসাঘাত বিহীন অ-শ্রেণী বা ভ্বাদিগণীয়, শ্বাসাঘাত যুক্ত অ-শ্রেণী বা তুদাদিগণীয়, য়-শ্রেণী বা দিৱাদিগণীয়, ন-শ্রেণী অর্থাৎ ৰুধাদিগণীয়, না-শ্রেণী বা ক্র্যাদিগণীয়, নু û উ-শ্রেণী বা স্বাদিগণীয় আৰু তনাদিগণীয় এই আটাইবোৰ ধাতু প্রাকৃতত অ-শ্রেণীৰ ভ্বাদিগণীয়ৰ দৰে ৰূপ লৈছিল; যেনে— ভৱতি > হোই, শুষ্য > সুস্, কৰোতি > কৰই, ক্রীণাতি > কিণই, তক্ষ্ণোতি > তচ্ছই , মৃদনাতি > মড্ডই, ইত্যাদি। উদাহৰণবোৰৰ পৰা এই কথা স্পষ্ট হয় যে সংস্কৃতৰ অ, য়, উ, নু, না শ্রেণীৰ অন্তর্গত আটাইবোৰ ধাতু প্রাকৃতত অ-শ্রেণীৰ দৰে ৰূপ হৈ অ-আকাৰ ধাৰণ কৰিছে।
- *এ-গণ ঃ* সাধাৰণতে চুৰাদিগণীয় ধাতু, ণিজন্ত ধাতু আৰু দুই এটা নামধাতু প্রাকৃতৰ এ-গণীয় ধাতুৰ ভিতৰত পৰে। মন কৰিব লগীয়া যে সংস্কৃতৰ চুৰাদিগণীয় ধাতুৰ 'অয়' প্রাকৃতত 'এ' হৈছে, যেনে— চোৰয়তি > চোৰেই, হাসয়তি > হাসেই, কথয়তি > কহেই (কধেদি—শৌ.) ইত্যাদি। ভ্বাদি, দিবাদি আৰু ক্র্যাদিগণীয় কেতবোৰ ধাতুও প্রাকৃতৰ এ-গণৰ দৰে ৰূপ হোৱা দেখা যায়; যেনে— পঠতি > পঠেই, পশ্যতি > পেচ্ছেই û পেচ্ছই, ক্রিণাতি > কিণেই, ইত্যাদি।
- *অন্যান্য গণ ঃ* সংস্কৃতৰ দ্বিত্ব শ্রেণীৰ হ্বাদিগণীয় ধাতুবোৰ আৰু অû এ-গণৰ অন্তর্ভুক্ত কৰিব নোৱাৰা ধাতুবোৰক লৈ 'অন্যান্য গণ' নামেৰে এটা সুকীয়া শ্রেণী কৰা হৈছে। সংস্কৃতৰ দ্বিত্ব শ্রেণীৰ ধাতুবোৰৰ ধ্বনিগত পৰিৱর্তন সত্বেও প্রাকৃতত দ্বিত্ব ৰূপ ৰক্ষিত হোৱাৰ আভাস আছে যদিও, শেষলৈ দ্বিত্ব ৰূপ ৰক্ষিত হোৱা নাই; যেনে— √স্থা ধাতুৰ ৰূপ তিষ্ঠ ÙÂ তি Ô তিষ্ঠতি। প্রাকৃতত চিট্ঠদি বা চিখ্দি' আৰু অপভ্রংশত হৈছে 'থাহি'। আকৌ √ভূ ধাতু প্রায়ে 'হো' হৈছে। একেদৰে √কৃ ÙÂ উ ÙÂ তি Ô

কৰোতি; কিন্তু মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতত হৈছে 'কুণই'। এনেদৰে ব্যতিক্ৰম ৰূপ লোৱা ধাতুবোৰক লৈ প্ৰাকৃতত অন্যান্য গণ-ৰ ধাৰণা কৰা হৈছে।

এনেদৰে বিচাৰ কৰিলে দেখা যায় প্ৰাকৃতত সংস্কৃতৰ ধাতুৰূপৰ গণ বিভাজনৰ বৈশিষ্ট্য ভালেখিনি হ্ৰাস পাইছে। নামত অ-গণ, এ-গণ আৰু অন্যান্য গণ থাকিল যদিও, নাইবা আন কথাত ভ্বাদিগণীয়, তুদাদিগণীয় আৰু চুৰাদিণীয় ধাতু থাকিল যদিও অৱশেষত সেইবোৰো ভ্বাদিগণীয়ৰ দৰে ৰূপ হ'বলৈ ল'লে। এই কথাই এইটোকে প্ৰমাণ কৰে যে সংস্কৃতৰ গণ বিভাজন প্ৰাকৃতত প্ৰায় নাইকিয়া হৈ পৰিল।

মুঠতে সকলো ধাতুকে একগণীয় কৰি তোলাৰ প্ৰাণতা, ল-কাৰৰ বৈচিত্ৰ্য হ্ৰাস, আত্মনেপদী ধাতুৰূপৰ বিলোপ, বিকল্প বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ, দ্বিবচনৰ লোপ আদি প্ৰাকৃত ধাতুৰূপৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। তলত প্ৰাকৃত ধাতুৰূপৰ নমুনা দুটিমান দাঙি ধৰা হ'ল ঃ

অ-গণীয় √গম্ ধাতু (লট্ বৰ্ত্তমানা)

বচন → / পুৰুষ ↓	একবচন	বহুবচন
প্ৰথম পুৰুষ	গচ্ছদি (শৌ), গশ্চদি (মাগ)	গচ্ছন্তি (শৌ), গশ্চন্তি (মাগ)
মধ্যম পুৰুষ	গচ্ছসি (শৌ), গশ্চশি (মাগ)	গচ্ছধ (শৌ), গশ্চধ (মাগ)
উত্তম পুৰুষ	গচ্ছামি (শৌ), গশ্চামি (মাগ)	গচ্ছামো (শৌ), গশ্চামো (মাগ)

এ-গণীয় কধ = √কথ্ ধাতু (লট্ বৰ্ত্তমানা)

বচন → / পুৰুষ ↓	একবচন	বহুবচন
প্ৰথম পুৰুষ	কধেদি (শৌ), কহেই (মাহা)	কধেন্তি (শৌ), কহেন্তি (মাহা)
মধ্যম পুৰুষ	কধেসি (শৌ), কহেসি (মাহা)	কধেধ (শৌ), কহেহ (মাহা)
উত্তম পুৰুষ	কধেমি (শৌ), কহেমি (মাহা)	কধেমো (শৌ), কহেমো (মাহা)

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ সংস্কৃতৰ মুখ্য ধাতুবোৰৰ পালি-প্ৰাকৃতত হোৱা পৰিৱৰ্তনবোৰ ফঁহিয়াই দেখুওৱাক।

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ সংস্কৃতৰ ধাতুৰ গণ-বিভাজনৰ সৈতে পালি-প্ৰাকৃত ধাতুৰ গণ-বিভাজনৰ তুলনা কৰি দেখুওৱাক।

.....

১৪.৩.৫ সংস্কৃতৰ গৌণ বা সাধিত ধাতুৰূপ

মূল ধাতুৰ লগত কেতবোৰ বিশেষ প্রত্যয় লগ লাগি নতুনকৈ উৎপত্তি হোৱা ধাতুৰ পাছত তিঙ্ বিভক্তি অনুসাৰে তেনে ধাতুৰ ৰূপ কৰাকে গৌণ ধাতুৰূপ বোলা হৈছে। আন কথাত সাধিত ধাতুৰ ৰূপ সাধন প্রক্রিয়াৰ নাম গৌণ ধাতুৰূপ। মুখ্য আৰু গৌণ ধাতুৰ ৰূপৰ ঘাই পার্থক্য হৈছে — মুখ্য ধাতুৰূপত তিঙ্ বিভক্তি পোনপটীয়াকৈ যোগ হয়; আনহাতে গৌণ ধাতুৰূপত ধাতুৰ পিছত প্রথমে কৃৎ প্রত্যয় লগ লাগে আৰু ধাতু আৰু কৃৎ প্রত্যয়ৰ যোগত সৃষ্টি হোৱা নতুন ধাতুত তিঙ্ বিভক্তি সংযোগ কৰি একো একোটা ক্রিয়াপদ গঠন কৰা হয়। তদুপৰি মুখ্য ধাতুত তিঙ্ বিভক্তি যোগ হোৱাৰ পূর্বে যিবোৰ বিকৰণ যোগ হয় গৌণ বা সাধিত ধাতুত সেইবোৰ যোগ নহয়। মন কৰিবলগীয়া যে মুখ্য বা মৌলিক ধাতুত যোগ হোৱা বিকৰণবোৰৰ কোনো অর্থ নাই; কিন্তু গৌণ ধাতুত যোগ হোৱা কৃৎ প্রত্যয়বোৰ অর্থবাচক। উদাহৰণ স্বৰূপে √হস্ ÙÂঅ ÙÂতি Ô হসতি— এই ধাতুৰূপটোত হস্ ধাতুৰ সৈতে যোগ হোৱা 'অ' বিকৰণটোৰ কোনো অর্থ নাই। কিন্তু √গম্ÙÂ অয় ÙÂ তি Ô গময়তি-ত 'অয়' কৃৎ প্রত্যয়টোৰ অর্থ আছে; ই যোৱা কার্যৰ নিদের্শনা বুজাইছে।

সংস্কৃতত গৌণ ধাতুৰূপত ক্রিয়াপদবোৰ সমাপিকা আৰু অসমাপিকা— এই দুয়োটা ৰূপত পোৱা যায়। সমাপিকা ক্রিয়া হিচাপে পাব পৰা ধাতুবোৰ হৈছে— সনন্ত বা ইচ্ছার্থক (desiderative, য়ঙন্ত (Frequentative), ণিজন্ত ধাতু (Causative), নাম ধাতু (Denominative), আৰু কর্মবাচ্য (Passive)। আনহাতে অসমাপিকা ক্রিয়া হিচাপে পোৱা গৌণ ধাতুবোৰ হৈছে— তুমুণন্ত বা নিমিত্তার্থক অসমাপিকা (Infinitive), কৃদন্ত (Participle) আৰু পূর্বকালিক অসমাপিকা (Gerund)। তলত প্রতিবিধৰে চমু আলোচনা দাঙি ধৰা হৈছে।।

সংস্কৃতৰ সনন্ত ধাতু ঃ 'ইচ্ছা কৰা' অর্থ প্রকাশ কৰিবলৈ সংস্কৃতত ধাতুৰ শেষত 'সন্' প্রত্যয় যোগ কৰা হয়। 'সন্'-ৰ ন্ লোপ পায়; কেৱল স্ অৱশিষ্ট থাকে। এই বিধ ধাতুৰ গঠন-বৈশিষ্ট্য হ'ল ঃ

- সন্ প্রত্যয় যোগ হ'লে ধাতুটোৰ অভ্যাস বা দ্বিত্ব (Reduplicated) হয়, যেনে— √পা ÙÂ স্(সন্) ÙÂ তি(লট্) Ô পিপাসতি; তেনেদৰে √পঠ্— পিপঠিষতি, √জীৱ্ÙÂ জিজীৱিষতি, √জ্ঞা— জিজ্ঞাসতে, ইত্যাদি।
- ধাতুৰ অন্ত্যস্বৰ দীর্ঘ হয়।
- ধাতুটো ঋ-কাৰান্ত হ'লে ঋ-ৰ ঠাইত ই হয়, যেনে √তৃ— তিতীর্ষতি।

পালি-প্রাকৃতত সনন্ত ধাতু ঃ পালি-প্রাকৃতত সুকীয়া সনন্ত ধাতু পোৱা নাযায়। সংস্কৃতৰ

সনন্ত ধাতুবোৰেই সামান্য পৰিৱৰ্তিত ৰূপত পালি-প্ৰাকৃতত ব্যৱহাৰ হৈছে। তদুপৰি পালিত এই ধাতুৰ যৎ সামান্য ব্যৱহাৰ পোৱা গ'লেও, প্ৰাকৃততপ্ৰায় নাই বুলিব পাৰি। পালিত কেইটিমান সনন্ত ধাতু হৈছে ঃ

√ভুজ্ — বুভুক্খতি
√পা— পিপাসতি, পিৱাসতি
√সু (শ্রু) — সুস্সুসতি
√দা — দিচ্ছতি ইত্যাদি।

মন কৰিব লগীয়া যে পালি-প্ৰাকৃতত এই ধাতুৰ গঠনত ধাতু মূলৰ অন্তিম বৰ্ণটো স, চ, খ, চ্ছ, ক্খ-লৈ পৰিৱৰ্তিত হয়। প্ৰাকৃতত স্বৰমধ্যস্থিত স্পৰ্শ ব্যঞ্জন লোপ পোৱা হেতুকে সামান্য সংখ্যক যিকেইটা সনন্ত ধাতু পোৱা গৈছে সেইবোৰ এনেদৰে ৰক্ষিত হৈছে ঃ দিচ্ছতি (পা) > দিচ্ছই (প্ৰা), পিৱাসতি (পা) > পিৱাসই (প্ৰা), জগুপ্সতে (সং) > জিগুচ্ছতি (পা) জুগুচ্ছইঁজুগুচ্ছই (প্ৰা), জুগুচ্ছেদি (শৌ প্ৰা), ইত্যাদি।

সংস্কৃতৰ য়ঙন্ত ধাতু ঃ পুনঃ পুনঃ আৰু অতিশয় অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ সংস্কৃতত ধাতুৰ পাছত 'য়ঙ্' প্ৰত্যয় সংযোগ কৰা হয়। এই 'য়ঙ' প্ৰত্যয়ৰ 'ঙ্' লোপ পায় আৰু মাত্ৰ 'য়' বৰ্তি থাকে। সংস্কৃতৰ য়ঙন্ত ধাতুবোৰ সাধাৰণতে আত্মনেপদী হয়। এই ধাতুৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা ক্ৰিয়াৰূপবোৰবো বৈশিষ্ট্য সনন্ত ধাতুৰ দৰে। সনন্ত ধাতুত যিদৰে 'সন্' যোগ হোৱাৰ লগে লগে ধাতু দ্বিত্ব হয়, তেনেদৰে য়ঙন্ত ধাতুৰ ৰূপ কৰোঁতেও 'য়ঙ্' যোগ হোৱাৰ পাছত ধাতু দ্বিত্ব হয়। তদুপৰি ধাতুৰ আদি অক্ষৰত থকা স্বৰৰ বিভিন্ন ধৰণৰ পৰিৱৰ্তনো হয়; যেনে— √পঠ্ ÙÂ য়ঙ্ ÙÂ তে Ô পপঠ্যতে, √জল্ ÙÂ য়ঙ্ ÙÂ তে Ô জাজ্বল্যতে, √লুপ্ ÙÂ য়ঙ্ ÙÂ তে Ô লোলুপ্যতে, √ৰুদ্ ÙÂ য়ঙ্ ÙÂ তে Ô ৰোৰুদ্যতে, ইত্যাদি।

পালি-প্ৰাকৃতত য়ঙন্ত ধাতু ঃ সনন্ত ধাতু দৰে য়ঙন্ত ধাতুৰ সংখ্যাও পালি-প্ৰাকৃতত নিচেই তাকৰ। তদুপৰি পালি-প্ৰাকৃতত এই ধাতুবো নিজস্ব ৰূপ নাই। সংস্কৃতত গঠন হোৱা য়ঙন্ত ক্ৰিয়াৰূপবোৰেই সামান্য ধ্বনিগত পৰিৱৰ্তন হৈ পালি-প্ৰাকৃতত ব্যৱহাৰ হৈছে। উল্লেখনীয় যে পালিত য়ঙন্ত ধাতুবোৰ সংস্কৃতৰ দৰে আত্মনেপদী নহৈ পৰস্মৈপদী হয় আৰু য়-ৰ ঠাইত অ হয়; যেনে— জাজ্বল্যতে > দাদল্লতে, লালপ্যতে > লালপ্পতি, চঞ্চল্যতে > চঞ্চলতি, ইত্যাদি। প্ৰাকৃত ভাষাবোৰৰ ভিতৰত, অকল অৰ্থ মাগধীত য়ঙন্ত ধাতুৰ দুই এটা ৰূপ পোৱা যায় আৰু তেনে ধাতুৰ গঠন বৈশিষ্ট্য পালিৰ সৈতে একে। অন্যান্য প্ৰাকৃতত য়ঙন্ত ধাতুৰ উদাহৰণ বিৰল।

১৪.৩.৬ নিজন্ত বা পাচনি ধাতু

সংস্কৃতত ণিজন্ত ধাতু ঃ আনৰ দ্বাৰা কোনো কাৰ্য কৰোৱা বুজাবলৈ বা প্ৰেৰণা অৰ্থ

বুজাবলৈ ধাতুৰ পিছত 'ণিচ্' প্রত্যয় সংযোগ কৰি যি ধাতু গঠন কৰা হয়, সেইবোৰকে ণিজন্ত ধাতু বোলা হৈছে (নিচ্ ÙÂ অন্ত Ô ণিজন্ত)। ধাতুৰ সৈতে যুক্ত হোৱাৰ লগে লগে 'নিচ্' প্রত্যয়ৰ 'ন' আৰু 'চ' দুয়োটাই লুপ্ত হয় আৰু কেৱল 'ই'-টোহে যোগ হয়। ণিজন্ত ধাতুবোৰ উভয়পদী। এই ধাতুৰ ৰূপ কৰিলে 'নিচ্'-ৰ ঠাইত 'অয়' আদেশ হয়; যেনে— √দৃশ্ ÙÂ নিচ্ (অয়) ÙÂ তি (লট্) Ô দর্শয়তি। আকৌ 'ন' আৰু 'চ' লোপ পোৱাৰ পাছত বাকী থকা 'ই'-টো ধাতুৰ অন্ত্যস্বৰৰ সৈতে লগ লাগে আৰু এই 'ই'-ৰ গুণ, বৃদ্ধি আৰু সন্ধি হয়; যেনে— √পচ্ÙÂ নিচ্(আয়) ÙÂ তি (লট্) Ô পাচয়তি, √চল্ÙÂ নিচ্ (আয়) ÙÂ তি (লট্) Ô চালয়তি, ইত্যাদি। ধাতুটো আ-কাৰান্ত হ'লে 'অয়'-ৰ ঠাইত 'পয়' হয় আৰু 'আপয়' ৰূপে প্রয়োগ হয়; যেনে √জ্ঞা ÙÂ নিচ্ (পয়) ÙÂ তি (লট্) Ô জ্ঞাপয়তি, √স্থা ÙÂ নিচ্ (অয়) ÙÂ তি (লট্) Ô স্থাপয়তি ইত্যাদি। কেতবোৰ বিশেষ ধাতুৰ পাছত 'নিচ্' যোগ হ'লে ন্-ৰ আগম হৈ 'অয়' 'নয়' হয়, যেনে— √ধু ÙÂ নিচ্ÙÂতি(লট্) Ô ধূনয়তি, √প্রী ÙÂ নিচ্ ÙÂ তি (লট্) Ô প্রীণয়তি ইত্যাদি।

পালি-প্রাকৃতত ণিজন্ত ধাতু ঃ পালি-প্রাকৃতত নিজন্ত ধাতুৰূপৰ কোনো স্বতন্ত্র বৈশিষ্ট্য পোৱা নাযায়। সংস্কৃতত 'অয়' আৰু 'পয়' বিকৰণৰ সংযোগত সৃষ্টি হোৱা কেতবোৰ ধাতু পালিত একে ধৰণে ৰক্ষিত হৈছে। আ-কাৰান্ত ধাতুত সংস্কৃতৰ দৰেই পালিতো 'পয়' বিকৰণ 'আপয়' হয়। এই বিকৰণৰ সংযোগৰ ফলত ধাতু স্বৰৰ গুণ-বৃদ্ধিও হয়। আকৌ কিছুমান ধাতুত ধ্বনিগত পৰিৱর্তনৰ ফলত অয় > এ, আৰু পয় û আপয় > পে আপে হোৱাও লক্ষ্য কৰা যায়। তলৰ উদাহৰণকেইটাই কথাখিনি বুজাত আপোনাক সহায় কৰিব ঃ

অয়	ঃ	√গম্ÙÂ অয়ÙÂতি(লট্) Ô গময়তি
		√পচ্ÙÂ অয়ÙÂতি(লট্) Ô পাচয়তি
আপয়	ঃ	√হ্ব ÙÂ আপয় ÙÂতি(লট্) Ô হ্বপয়তি
		√কাÙÂ আপয়ÙÂতি(লট্) Ô কাৰাপয়তি
অয় এ	ঃ	√গম্ÙÂ এÙÂতি(লট্) Ô গমেতি
আপে	ঃ	√কৰ ÙÂ আপে ÙÂতি(লট্) Ô কাৰাপেতি, ইত্যাদি।

পালি ভাষাত 'অয়' আৰু 'পয়' û 'আপয়' বিকৰণযুক্ত ণিজন্ত ধাতুৰ প্রয়োগ নিচেই তাকৰ। তাৰ পৰিৱর্তে ধ্বনিগত পৰিৱর্তনৰ ফলত সৃষ্টি হোৱা 'এ' আৰু 'পে' û 'আপে' বিকৰণ যুক্ত ধাতুৰ বহুল ব্যৱহাৰ লক্ষ্য কৰা যায়। সাধাৰণতে এনে ধাতুৰ ৰূপে এ-গণীয় ধাতুৰূপৰ বিধি অনুসৰণ কৰে; যেনে—

√হস্	ঃ	হাসয়তি > হাসেতি
√মাৰ্	ঃ	মাৰয়তি > মাৰেতি
√জ্ঞা	ঃ	জ্ঞাপয়তি > আণাপেতি
√স্থা	ঃ	স্থাপয়তি > ঠপেতি ইত্যাদি।

পালিৰ তুলনাত প্রাকৃতত ণিজন্ত ধাতুৰ গঠন আৰু অধিক সৰলীকৃত হৈছে। প্রাকৃতত 'অয়' আৰু 'পয়' বিকৰণৰ ব্যৱহাৰ সমূলি পাবলৈ নাই। সংস্কৃতৰ দ্ব্যক্ষৰ ধ্বনি 'অয়' প্রাকৃতত 'এ'-লৈ পৰিৱর্তিত হোৱা হেতুকে 'অয়' আৰু 'পয়' যথাক্রমে 'এ' আৰু 'ৰে'ঁ'আৰে' ৰূপে সংযোগ হয় আৰু ধাতুত থকা স্বৰৰ বৃদ্ধি হয়; যেনে—

√কৰ্ ÙÂ অয় ÙÂতি(লট্) Ô কাৰয়তি > কাৰেই

√আজ্ঞা ÙÂ পয় ÙÂতি (লট্) Ô আজ্ঞাপয়তি > আণৰেইঁআণৰেদি

√স্থা ÙÂপয় ÙÂতি(লট্) Ô স্থাপয়তি > ঠৰেই ইত্যাদি।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৬ ঃ সংস্কৃতত কিমান প্রকাৰৰ সাধিত ধাতু পোৱা যায়? সংস্কৃতৰ সনন্ত, য়ঙন্ত আৰু ণিজন্ত ধাতু পালি-প্রাকৃতত কেনেদৰে পৰিৱর্তিত হৈছে, উদাহৰণ সহ উল্লেখ কৰক।

.....

১৪.৩.৭ নামধাতু

সংস্কৃতত নামধাতু ঃ নামপদ, অর্থাৎ বিশেষ্য আৰু বিশেষণ শব্দ ধাতুৰূপে ব্যৱহাৰ হ'লে তাক নামধাতু বোলা হয়। নামধাতু মৌলিক বা মুখ্য ধাতু নহয়; ৰৰং ই সাধিত বা গৌণ ধাতুৰ অন্তর্গত। কোনো কোনো ব্যাকৰণবিদে এই প্রকাৰৰ ধাতুক এক বিশেষ শ্রেণীৰ ধাতুৰূপে গণ্য কৰিব খোজে। উল্লেখনীয় যে এই শ্রেণীৰ ধাতু আন ধাতুৰ দৰে মূল ধাতুৰ পৰা উদ্ভৱ নহৈ বিশেষ্যৰ পৰা গঠন কৰা হয়। সংস্কৃতত বিশেষ্য আৰু বিশেষণ পদৰ পাছত কেইটামান বিশেষ প্রত্যয় যোগ দি নামধাতু গঠন কৰা হয়। এই প্রত্যয়কেইটা হৈছে— 'কাম্য', 'ক্যচ্' আৰু 'ক্যঙ্'। এই তিনিটা প্রত্যয় ইচ্ছা, বুভুক্ষা, পিপাসা, আচৰণ আদি অর্থত নামপদৰ পাছত সংযুক্ত হৈ ধাতুৰূপে প্রয়োগ হয়। মন কৰিবলগীয়া যে নামপদত যোগ হোৱাৰ পাছত 'ক্যচ্' আৰু 'ক্যঙ্'-ৰ 'য়' মাত্র অৱশিষ্ট থাকে। সংস্কৃতত এই তিনিটা প্রত্যয়ৰ সংযোগত গঠিত সকলো নামধাতু ভ্বাদিগণীয় ধাতুৰ দৰে ৰূপ হয়; যেনে—

কাম্য ঃ পুত্রঃ ÙÂ কাম্য ÙÂ তি(লট্,পৰস্মৈপদী) ÔÂ পুত্রকাম্যতি
যশঃ ÙÂ কাম্য ÙÂ তি(লট্,পৰস্মৈপদী) ÔÂ যশস্কাম্যতি

ক্যচ্ (য়) ঃ পুত্রঃ ÙÂ ক্যচ্ ÙÂ তি(লট্,পৰস্মৈপদী) ÔÂ পুত্রীয়তি
জ্ঞানঃ ÙÂ ক্যচ্ ÙÂ তি(লট্,পৰস্মৈপদী) ÔÂ জ্ঞানীয়তি

ক্যঙ্ (য়) ঃ ৰাজন্ ÙÂ ক্যঙ্ ÙÂ তে (লট্, আত্মনেপদী) ÔÂ ৰাজায়তে
ওজস্ ÙÂ ক্যঙ্ÙÂতে (লট্, আত্মনেপদী)ÔÂওজায়তে, ইত্যাদি।

কোনো কোনো ক্ষেত্রত আচৰণ অর্থ বুজাবলৈ নামশব্দৰ পাছত ক্বিপ্ প্রত্যয় সংযোগ কৰি নামধাতু গঠন কৰাৰ নিয়মো সংস্কৃত ভাষাত বিৰল নহয়। এনে ক্ষেত্রত ক্বিপ্ প্রত্যয় সম্পূর্ণৰূপে লোপ পায়; যেনে—

পুত্রঃ ÙÂ ক্বিপ্ ÙÂ তি(লট্) Ô পুত্রতি
শিষ্যঃ ÙÂ ক্বিপ্ ÙÂ তি(লট্) Ô শিষ্যতিইত্যাদি।

পালি-প্রাকৃতত নামধাতু ঃ নামধাতু গঠনৰ ক্ষেত্রত পালি-প্রাকৃতৰ নিজস্ব কোনো বৈশিষ্ট্য পাবলৈ নাই। সংস্কৃতৰ ক্যচ্ আৰু ক্যঙ্ প্রত্যয়ৰ পৰা অহা 'য়'-টোৱেই ধ্বনিগত পৰিৱর্তনৰ মাজেৰে আহি পালি-প্রাকৃতত প্রয়োগ হোৱা দেখা যায়। পালিত নামপদৰ পাছত যোগ হৈ নামধাতু গঠন কৰা প্রত্যয়কেইটা হৈছে— -অয়, আয়, -ইয় আৰু -ঈয়। এই প্রত্যয়কেইটা মূল 'য়' প্রত্যয়ৰ পৰা উদ্ভূত। অৱশ্যে পালি ভাষাত নামধাতু গঠন কৰিবলৈ সর্বাধিক ব্যৱহৃত প্রত্যয়টো হৈছে '-আয়'। ণিজন্ত ধাতুৰ দৰে কেতিয়াবা ধ্বনিগত পৰিৱর্তনৰ ফলত 'অয়' প্রত্যয় 'এ' ৰূপেও প্রয়োগ হোৱা দেখা যায়। তলৰ উদাহৰণকেইটাই কথাখিনি বুজাত আপোনাক সহায় কৰিব ঃ

অয় ঃ পমাণ ÙÂ অয় ÙÂ তি(লট্) Ô পমাণয়তি
আয় ঃ চিৰ ÙÂ আয় ÙÂ তি(লট্) Ô চিৰায়তি
ধূম ÙÂ আয় ÙÂ তি(লট্) Ô ধূমায়তি
ইয় ঃ ৰিবাদ ÙÂ ইয় ÙÂ তি(লট্) Ô ৰিবাদিয়তি
ঈয় ঃ পুত্ত ÙÂ ঈয় ÙÂ তি(লট্) Ô পুত্তীয়তি
ধন ÙÂ ঈয় ÙÂ তি(লট্) Ô ধনীয়তি
এ ঃ সমাধান ÙÂ এ ÙÂ তি(লট্) Ô সমাধানেতি, ইত্যাদি।

কেতিয়াবা পালিত ণিজন্তৰ দৰে 'আপে' (< আপয়) প্রত্যয়ৰ যোগতো নামধাতুৰ গঠন হয়; যেনে— সুখাপেতি, দুখাপেতি, ইত্যাদি। আকৌ কেতিয়াবা কোনো প্রকাৰৰ বিকৰণ যোগ নোহোৱাকৈ নামপদক নামধাতুৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা নিয়মো পালিত লক্ষ্য কৰা যায়; যেনে— অত্রিচ্ছা— অত্রিচ্ছতি, উস্সুক্ক— উস্সুক্কতি আদি।

প্রাকৃতত আঅ (< আয়) আৰু ৰেঊআৰে (< আপয়) প্রত্যয় নামপদত যোগ হৈ নামধাতু গঠিত হয়। উল্লেখনীয় যে পালিৰ দৰে প্রাকৃততো নামধাতুৰ গঠন প্রক্রিয়াত ণিজন্ত ধাতুৰ সৈতে বিশেষ কোনো পার্থক্য পোৱা নাযায়। ধূমাই, সুহাঅই, সুহাঅদি (শী), সদ্দাৰেমি, বেঢ়াৰেই আদি তাৰ প্রকৃষ্ট উদাহৰণ। প্রাকৃতত কেতিয়াবা নামশব্দত কোনো বিকৰণ বা প্রত্যয় সংযোগ অবিহনেও তেনে নামপদ নামধাতুৰূপে ব্যৱহাৰ

হোৱা পৰিলক্ষিত হয়; যেনে— দুক্‌খামি, সুহামি, মিস্‌সই ইত্যাদি।

১৪.৩.৮ তুমুণন্ত ক্রিয়া

সংস্কতত তুমুণন্ত ক্রিয়া ঃ সংস্কৃত ভাষাত নিমিত্ত, ইচ্ছা আদি অর্থ প্রকাশ কৰিবলৈ ক্রিয়াবোধক ধাতুমূলৰ পিছত তুমুন্ প্রত্যয় সংযোগ কৰি তুমুণন্ত বা নিমিত্তার্থক অসমাপিকা ক্রিয়া গঠন কৰা হয়। তুমুন্ প্রত্যয়ৰ 'উ' আৰু 'ন' লোপ পায় আৰু মাত্র 'তুম্' থাকে; যেনে—

√গম্ ÙÂ তুমুন্ Ô গন্তুম্
√নৃত্ ÙÂ তুমুন্ Ô নর্ত্তিতুম্
√শ্রু ÙÂ তুমুন্ Ô শ্রোতুম্
√পা ÙÂ তুমুন্ Ô পাতুম্, ইত্যাদি।

পালি-প্রাকৃতত তুমুণন্ত ক্রি য়া ঃ পালি-প্রাকতত সংস্কৃতৰ 'তুমুন্' (তুম্) প্রত্যয় সামান্য ধ্বনিগত পৰিৱর্তন হৈ প্রয়োগ হৈছে। তদুপৰি কেইটামান নতুন ৰূপো সৃষ্টি হৈছে। পালি ভাষাত সংস্কৃতৰ 'তুমুন্' প্রত্যয়ৰ 'তুম্' পৰিৱর্তিত হৈ 'তুং' হৈছে। তদুপৰি বৈদিক ভাষাৰ -তৱেঊতৱৈ, -ত্বায়ে, ত্বায়-ৰ পৰা হোৱা -তৱে, -তুয়ে, -তায়ে প্রত্যয় ধাতুত যোগ হোৱা দেখা গৈছে; যেনে—

তুং ঃ কত্তুং, কাতুং (√কৃ > কৰ্)
হন্তুং, হনিতুং (√হন্)
সোতুং সুনিতুং (√শ্রু > সু)
দাতুং (√দা)

তৱে ঃ গন্তৱে (√গম্)
কাতৱে (√কৃ > কৰ্)
দাতৱে (√দা), ইত্যাদি।

তুয়ে ঃ মৰিতুয়ে (√মৃ মৰ্)

তায়ে ঃ খাদিতায়ে (√খাদ্)
দক্‌খিতায়ে (√দৃশ্), ইত্যাদি

সংস্কৃত তুমুন্ (তুম্) প্রত্যয় ভিন্ ভিন্ প্রাকৃততে ভিন্ ভিন্ ধৰণে ধ্বনিগত পৰিৱর্তন হৈ প্রয়োগ হোৱা দেখা যায়। শৌৰসেনী আৰু মাগধী প্রাকৃতত তুম্ প্রত্যয় স্বৰমধ্যস্থিত 'দ'-কাৰৰ (ত > দ) অৱস্থিতিৰ ফলত -দুং হৈছে; আনহাতে মহাৰাষ্ট্রী

প্রাকৃতত স্বৰমধ্যৱৰ্তী স্পর্শ ব্যঞ্জনৰ লোপৰ ফলত তুং > উং হৈছে আকৌ অর্ধ মাগধীত হৈছে- ইত্তয়েঊ-ওয়ে। এই প্রত্যয় কেতিয়াবা মূল ধাতুৰ লগত আৰু কেতিয়াবা বর্তমান কালৰ লট্-ৰ লগত যুক্ত হোৱা দেখা গৈছে; যেনে—

শৌৰসেনীঊ মাগধীঃ কাদুং, কৰিদুং (কৃ ÙÂ তুম্), ঠাদুং (স্থা ÙÂ তুম্)
মহাৰাষ্ট্রী ঃ কাউং (কৃ ÙÂ তুম্), সোউং (শ্রু ÙÂ তুম্)
অর্ধ মাগধী ঃ গচ্ছিত্তয়ে (গম্ ÙÂ তুম) ইত্যাদি।

অৱশ্যে বৈদিক ভাষাৰ পৰা উদ্ভুত তৰে, তুয়ে, তায়ে আদি প্রত্যয় পালিত ৰক্ষিত হোৱা দেখা গ'লেও, প্রাকৃতত এই প্রত্যয়কেইটা সম্পূর্ণৰূপে লোপ পাইছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৭ঃ সংস্কৃতৰ নামধাতু আৰু তুমুণন্ত ক্রিয়াপদসমূহৰ পালি-প্রাকৃতত হোৱা পৰিৱর্তনৰ দিশবোৰ ফঁহিয়াই বিশ্লেষণ কৰক।

.....

১৪.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- এই অধ্যায়টিৰ অধ্যয়নৰ শেষত আমি গম পালো যে ক্রিয়াৰ মূলকে ধাতু বোলে।
- ধাতু শব্দত বিভক্তিৰ সংযোগৰ ধৰণলৈ লক্ষ্য কৰি সংস্কৃতৰ ধাতুৰূপক ঘাইকৈ দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে ঃ মুখ্য ধাতুৰূপ (Primary Conjugation) আৰু গৌণ বা সাধিত ধাতুৰূপ (Secondary Conjugation)। সংস্কৃতত সাধাৰণতে দুই ধৰণে ক্রিয়াপদ গঠন কৰা হয় ঃ (ক) ধাতুৰ পিছত তিঙ্ বিভক্তি যোগ কৰি আৰু (খ) ধাতুৰ পিছত -ক্তৱতু, -ক্ত, -ত্বাচ, -ল্যপ্, -শতৃ, -শানচ্ আদি কৃৎ প্রত্যয় সংযোগ কৰি। ইয়াৰে প্রথমটোক মুখ্য ধাতু আৰু দ্বিতীয়টোক গৌণ ধাতু বোলা হয়।
- কাল আৰু ভাব অনুসৰি সংস্কৃতত ধাতুৰ পিছত তিঙ্ বিভক্তি যোগ হয়। এই বিভক্তিবোৰক কাল অনুসৰি ছটা আৰু ভাব অনুসৰি চাৰিটা, সর্বমুঠ দহোটা ভাগত ভগোৱা হৈছে।
- সংস্কৃতত তিঙ্ বিভক্তিবোৰৰ প্রতিটোৰে সৈতে 'ল' থকা কাৰণে আৰু ইয়াৰ সংখ্য দহোটা হোৱা কাৰণে এইবোৰক 'দশ ল-কাৰ' বুলি কোৱা হৈছে। অর্থাৎ, সংস্কৃতত 'ল-কাৰ' মানেই তিঙ্ বিভক্তি। এই ল-কাৰবোৰ একে সময়তে সময়-জ্ঞাপক আৰু ভাব-

জ্ঞাপক। পালিত কাল আৰু ভাব-প্রকাশক সংস্কৃতৰ দহোটা ল-কাৰৰ আঠোটা মাত্র সংৰক্ষিত হৈছে। প্রাকৃতত কাল আৰু ভাব প্রকাশক ল-কাৰ প্রতিটোৰে দুটাকৈ মুঠ চাৰিটা ৰক্ষিত হৈছে। সেইকেইটা যথাক্রমে ঃ লট্ আৰু লৃট্; লোট্ আৰু বিধিলিঙ্। প্রাকৃতত অৱশ্যে বিধিলিঙ্-ৰ প্রয়োগ নিতান্তই সীমিত।

- সংস্কৃতৰ প্রতিটো তিঙ্ বিভক্তিৰে তিনিটাকৈ পুৰুষ পোৱা যায় ঃ প্রথম পুৰুষ (Third Person), মধ্যম পুৰুষ (Second Person) আৰু উত্তম পুৰুষ (First Person)। প্রতিটো পুৰুষত বিভক্তিৰ তিনিটাকৈ বচন পোৱা যায় ঃ একবচন, দ্বিবচন আৰু বহুবচন। পালি-প্রাকৃতৰ ধাতুৰূপত মাত্র দুটা বচন ঃ একবচন আৰু বহুবচন; দ্বিবচন সম্পূর্ণৰূপে লোপ পাইছে। অৱশ্যে পুৰুষ সংস্কৃতৰ দৰে তিনিটা ঃ প্রথম পুৰুষ, মধ্যম পুৰুষ আৰু উত্তম পুৰুষ।
- সংস্কৃত ভাষাত ধাতুশব্দবোৰত তিঙ্ বিভক্তি যোগ হোৱাৰ লগে লগে ধাতুবোৰৰ আকৃতিৰ পৰিৱর্তন ঘটে। এনে পৰিৱর্তনৰ ধৰণৰ প্রতি লক্ষ্য ৰাখি এটা শৃংখলা আনিবৰ বাবে সংস্কৃতৰ আটাইবোৰ ধাতুক একোটাহঁত 'গণ'-ত বিভক্ত কৰা হৈছে। সংস্কৃতত ধাতুৰ এনে 'গণ'-ৰ সংখ্যা মুঠ দহোটা। পালিত মাত্র সাতোটা গণ ৰক্ষিত হৈছে। আনহাতে, প্রাকৃতত মাত্র দুটা গণহে পোৱা গৈছে ঃ 'অ-গণ' আৰু 'এ-গণ'। অৱশ্যে এই দুই গণৰ অন্তর্ভুক্ত কৰিব নোৱাৰা ধাতুবোৰক 'অন্যান্য গণ' আখ্যা দি সুকীয়া ভাগ এটা কৰি লোৱা হৈছে। এই ফালৰ পৰা প্রাকৃতত ধাতুৰ গণ-সংখ্যা তিনিটা বুলি ধৰিব পাৰি। সকলো ধাতুকে একগণীয় কৰাৰ প্রৱণতা প্রাকৃত ধাতুৰূপৰ অন্যতম প্রধান বৈশিষ্ট্য।
- সংস্কৃতত তিনি প্রকাৰৰ ধাতুৰূপ পোৱা যায় ঃ আত্মনেপদী, পৰস্মৈপদী আৰু উভয়পদী। পালিত ধাতুৰ আত্মনেপদ ৰূপ কিছু পৰিমাণে ৰক্ষিত হৈছে যদিও প্রাকৃতত অকল পৰস্মৈপদী ধাতুৰূপহে পোৱা গৈছে।
- মূল ধাতুৰ লগত কেতবোৰ বিশেষ প্রত্যয় লগ লাগি নতুনকৈ উৎপত্তি হোৱা ধাতুৰ পাছত তিঙ্ বিভক্তি সংযোগ কৰি ধাতুৰূপ কৰাকে গৌণ ধাতুৰূপ বোলা হৈছে। সংস্কৃতত গৌণ ধাতুৰূপত ক্রিয়াপদবোৰ সমাপিকা আৰু অসমাপিকা এই দুয়োটা ৰূপত পোৱা যায়। সমাপিকা ক্রিয়া হিচাপে পাব পৰা ধাতুবোৰ হৈছে— সনন্ত বা ইচ্ছার্থক (desiderative), য়ঙন্ত (Frequentative), ণিজন্ত ধাতু(Causative) নাম ধাতু (Denominative) আৰু কর্মবাচ্য (Passive)। আনহাতে অসমাপিকা ক্রিয়া হিচাপে পোৱা গৌণ ধাতুবোৰ হৈছে— তুমুণন্ত বা নিমিত্তার্থক অসমাপিকা (Infinitive), কৃদন্ত (Participle) আৰু পূর্ণকালিক অসমাপিকা (Gerund)।
- 'ইচ্ছা কৰা' অর্থ প্রকাশ কৰিবলৈ সংস্কৃতত ধাতুৰ শেষত 'সন্' প্রত্যয় যোগ কৰা হয়। 'সন্'-ৰ ন্ লোপ পায়; কেৱল 'স্' অৱশিষ্ট থাকে। পালি-প্রাকৃতত সুকীয়া সনন্ত ধাতু পোৱা নাযায়। সংস্কৃতৰ সনন্ত ধাতুবোৰেই সামান্য পৰিৱর্তিত ৰূপত পালি-প্রাকৃতত

ব্যৱহাৰ হৈছে।

- পুনঃ পুনঃ আৰু অতিশয় অর্থ প্রকাশ কৰিবলৈ সংস্কৃতত ধাতুৰ পাছত 'য়ঙ্' প্রত্যয় সংযোগ কৰা হয়। এই 'য়ঙ্-ৰ 'ঙ্' লোপ পায় আৰু মাত্র 'য়' বর্তি থাকে। পালি-প্রাকৃতত এই ধাতুৰো নিজস্ব ৰূপ নাই। সংস্কৃততে গঠন হোৱা য়ঙন্ত ক্রিয়াৰূপবোৰেই সামান্য ধ্বনিগত পৰিৱর্তন হৈ পালি-প্রাকৃতত ব্যৱহাৰ হৈছে।
- আনৰ দ্বাৰা কোনো কার্য কৰোৱা বুজাবলৈ বা প্রেৰণা অর্থ বুজাবলৈ ধাতুৰ পিছত 'ণিচ্' প্রত্যয় সংযোগ কৰি যি ধাতু গঠন কৰা হয়, সেইবোৰকে ণিজন্ত ধাতু বোলা হৈছে (নিচ্ ÙÂ অন্ত ÙÂ ণিজন্ত)। পালি-প্রাকৃতত ণিজন্ত ধাতুৰূপৰ কোনো স্বতন্ত্র বৈশিষ্ট্য পোৱা নাযায়। পালিৰ তুলনাত প্রাকৃতত ণিজন্ত ধাতুৰ গঠন আৰু অধিক সৰলীকৃত হৈছে।
- নামপদ, অর্থাৎ বিশেষ্য আৰু বিশেষণ শব্দ ধাতুৰূপে ব্যৱহাৰ হ'লে তাক নামধাতু বোলা হয়। সংস্কৃতত বিশেষ্য আৰু বিশেষণ পদৰ পাছত কেইটামান বিশেষ প্রত্যয় যোগ দি নামধাতু গঠন কৰা হয়। এই প্রত্যয়কেইটা হৈছে— কাম্য, ক্যচ্ আৰু ক্যঙ্। ইয়াৰে ক্যচ্ আৰু ক্যঙ্ প্রত্যয়ৰ পৰা অহা 'য়'-টোৰেই ধ্বনিগত পৰিৱর্তনৰ মাজেৰে আহি পালি-প্রাকৃতত প্রয়োগ হোৱা দেখা যায়। পালিত নামপদৰ পাছত যোগ হৈ নামধাতু গঠন কৰা প্রত্যয়কেইটা হৈছে— -অয়, -আয়, -ইয় আৰু -ঈয়। প্রাকৃতত -আঅ (< আয়) আৰু -ৰেঊ-আৰে (< আপয়) প্রত্যয় নামপদত যোগ হৈ নামধাতু গঠিত হয়। প্রাকৃতত কেতিয়াবা নামশব্দত কোনো বিকৰণ বা প্রত্যয় সংযোগ অবিহনেও নামধাতু গঠিত হোৱা দেখা যায়।

- সংস্কৃত ভাষাত নিমিত্ত, ইচ্ছা আদি অর্থ প্রকাশ কৰিবলৈ ক্রিয়াবোধক ধাতুমূলৰ পিছত তুমুন্ প্রত্যয় সংযোগ কৰি তুমুণন্ত বা নিমিত্তার্থক অসমাপিকা ক্রিয়া গঠন কৰা হয়। পালি ভাষাত সংস্কৃতৰ 'তুমুন্' প্রত্যয়ৰ 'তুম্' ধ্বনিগত পৰিৱর্তনৰ ফলত 'তুং' হৈছে। আকৌ প্রাকৃত স্তৰত ভিন্ ভিন্ প্রাকৃতত 'তুমুন্' প্রত্যয় ভিন্ ভিন্ ধৰণে ধ্বনিগত পৰিৱর্তন হৈ প্রয়োগ হোৱা দেখা যায়।

১৪.৫ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্রন্থ ঃ

1] ঠাকুৰ, নগেন [1997]Ê, *পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ ভাষা আৰু সাহিত্য;* গুৱাহাটী ঃ কে. এম. পাব্লিছিং।

2] শইকীয়া বৰা, লীলাৱতী [2002]Ê, *সংস্কৃত-পালি-প্রাকৃত আৰু অসমীয়া ব্যাকৰণ;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

বাংলা গ্রন্থ ঃ

3] বিদ্যাসাগর, ঈশ্বরচন্দ্র [1996]Ê, *সমগ্র ব্যাকরণ-কৌমুদী (সংশোধিত);* কলকাতা ঃ দেব সাহিত্য কুটীর প্রাঃ লিঃ।

4] ভট্টাচার্য, দেবীদাস [1965]Ê, *মধ্য ভারতীয় আর্যভাষা ও সাহিত্যের ভূমিকা;* গৌহাটী ঃ ওরিয়েণ্টাল বুক কোম্পানী।

5] মজুমদার, পরেশ চন্দ্র [1971]Ê, *সংস্কৃত ও প্রাকৃত ভাষার ক্রমবিকাশ*।

ইংৰাজী গ্রন্থ ঃ

6] Biswas, Sukumar (1970); *A Comparative Old Indo-Aryan Grammar;* Guwahati : Bani Prakash.

7] Whitney, W. D. (1985); *Sanskrit Grammar;* Delhi : MBD, et al.

8] Burrow. T. (1973); *The Sanskrit Language.*

১৪.৬ অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ধাতু আৰু ধাতুৰূপ মানে ... ক্রিয়াৰ মূলকে ধাতু বোলে। আনহাতে ধাতুৰূপ...হ'ল ধাতু শব্দত ক্রিয়া-বিভক্তি যোগ হৈ ক্রিয়া শব্দৰ গঠন আৰু সিবোৰৰ ব্যৱহাৰ নির্দেশ কৰা প্রক্রিয়া। সংস্কৃতৰ ল-কাৰ... হ'ল ধাতুৰ সৈতে যোগ হৈ ক্রিয়াপদ গঠন কৰা তিঙ্ বিভক্তি বা আন কথাত ক্রিয়া-বিভক্তিসমূহ। এই তিঙ্ বিভক্তিবোৰৰ অর্থাৎ ল-কাৰবোৰৰ বিৱৰণ দিব লাগিব।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংস্কৃত ধাতুবোৰক...ধাতুৰ আদ্যাক্ষৰত থকা ধ্বনি অনুযায়ী মুঠ দহোটা গণত বিভক্ত কৰা হৈছে। এই গণ বিভাজনৰ মূল ভিত্তি হ'ল বিকিৰণ; ধাতুশব্দবোৰত তিঙ্ বিভক্তি যোগ হোৱাৰ লগে লগে হোৱা আকৃতিৰ পৰিৱর্তনৰ ধৰণৰ প্রতি লক্ষ্য ৰাখি সেইবোৰক একো একোটা শ্রেণীৰ অন্তর্ভুক্ত কৰা। এনে গণৰ সংখ্যা দহোটা আৰু সিবোৰৰ প্রতিটোৰে আলোচনা দাঙি ধৰিব লাগিব।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংস্কৃত ধাতুৰ গণসমূহক ...অ-বিকৰণযুক্ত শ্রেণী আৰু অ-ভিন্ন বিকৰণযুক্ত শ্রেণী— এই দুটা প্রধান ভাগত ভগোৱা হৈছে। এই প্রধান ভাগ দুটাৰ উপভাগবোৰৰ বিষয়ে এটি আলোচনা যুগুত কৰিব লাগিব।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংস্কৃতৰ মুখ্য ধাতুবোৰৰ পালি-প্রাকৃতত ... কেনে ধৰণৰ আৰু কোন কোন দিশত পৰিৱর্তন হৈছে, সেই বিষয়ে বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱাব লাগিব।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংস্কৃত ধাতুৰ গণ বিভাজন... আৰু পালি-প্রাকৃত ধাতুৰ গণ-বিভাজনৰ আভাস দাঙি ধৰি পালি-প্রাকৃতত কেনে ধৰণৰ পৰিৱর্তন ঘটিছে তাৰ তুলনা কৰি দেখুৱাব

লাগিব।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংস্কৃতত ... পোৱা প্রতিবিধ সাধিত ধাতুৰ আভাস দাঙি ধৰি সনন্ত, য়ঙন্ত আৰু ণিজন্ত ধাতুৰ পালি-প্রাকৃতত কেনেদৰে পৰিৱর্তন ঘটিছে তাৰ তুলনা কৰি দেখুৱাব লাগিব।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংস্কৃতৰ নামধাতু আৰু তুমুণন্ত ক্রিয়াপদসমূহ ... পালি-প্রাকৃতত কেনে ধৰণে প্রয়োগ হৈছে, সেই বিষয়ে ফঁহিয়াই বিশ্লেষণ কৰিব লাগিব।

১৪.৭ আৰ্হি প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ সংস্কৃত আৰু পালি-প্রাকৃতত ক্রিয়াশব্দৰ গঠনত প্রয়োগ হোৱা বিভক্তিবোৰৰ দুখন তালিকা কৰি সিবোৰৰ এক তুলনামূলক আলোচনা দাঙি ধৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ সংস্কৃতৰ তিঙ্-বিভক্তিবোৰক কিয় ল-কাৰ বোলা হৈছে? সংস্কৃতত এনে ল-কাৰৰ সংখ্যা কিমান? পালি-প্রাকৃতত সংস্কৃতৰ আটাইকেইটা ল-কাৰ ৰক্ষিত হৈছে নে, উদাহৰণ সহ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ সংস্কৃতৰ ধাতুবোৰক প্রধানকৈ কেইটা ভাগত ভগোৱা হৈছে? পালি-প্রাকৃতত এনে বিভাজন পোৱা যায় নে, উপযুক্ত উদাহৰণ দি বিষয়টো ফঁহিয়াই দেখুৱাওক।

প্রশ্ন ৪ ঃ সংস্কৃতৰ মুখ্য ধাতুবোৰৰ সৈতে পালি-প্রাকৃতৰ মুখ্য ধাতুৰ তুলনা কৰি দেখুৱাওক।

প্রশ্ন ৫ ঃ সংস্কৃতত গৌণ ধাতু কেনেদৰে গঠিত হয়? পালি-প্রাকৃতত সংস্কৃতৰ আটাইবোৰ গৌণ ধাতু ৰক্ষিত হৈছেনে, উদাহৰণ সহ এটি আলচ যুগুত কৰক।

প্রশ্ন ৬ ঃ ণিজন্ত বা পাচনি ধাতু কাক বোলে? সংস্কৃতৰ ণিজন্ত ধাতুবোৰ পালি-প্রাকৃতত কিমানদূৰ ৰক্ষিত হৈছে, উপযুক্ত উদাহৰণেৰে বুজাই লিখক।

প্রশ্ন ৭ ঃ নামধাতু কথাষাৰৰ অর্থ কি? সংস্কৃতৰ নামধাতুৰ সৈতেপালি-প্রাকৃত নামধাতুৰ পার্থক্য দেখুৱাই এটি আলোচনা যুগুত কৰক।

প্রশ্ন ৮ ঃ সংস্কৃতত তুমুণন্ত ক্রিয়াপদ কেনেদৰে গঠিত হয়? সংস্কৃতৰ তুমুণন্ত ক্রিয়াপদসমূহ পালি-প্রাকৃতত কেনেদৰে পৰিৱর্তিত হৈছে, বুজাই লিখক।

*** ***** ***

প্রসঙ্গ পুথি

অসমীয়া গ্রন্থ ঃ

1) গোস্বামী, উপেন্দ্র নাথ [2000]Ê, *অসমীয়া ভাষাৰ উদ্ভৱ, সমৃদ্ধি আৰু বিকাশ;* গুৱাহাটী ঃ বৰুৱা এজেঞ্চি।

2) গোস্বামী, সত্যেন্দ্র নাৰায়ণ (1990); *ধম্মপদ;* গুৱাহাটী ঃ চন্দ্রপ্রকাশ।

3) গোস্বামী, সত্যেন্দ্র নাৰায়ণ (1992); *প্রাকৃত পাঠ-মঞ্জুষা;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

4) গোস্বামী, সত্যেন্দ্র নাৰায়ণ (1993); *প্রাকৃত সাহিত্য;* গুৱাহাটী ঃ বাণী প্রকাশ।

5) ঠাকুৰ, নগেন (1989); *প্রাকৃত সাহিত্য চয়ন;* গুৱাহাটী ঃ বীণা লাইব্রেৰী।

6) ঠাকুৰ, নগেন (1989); *প্রাকৃত সাহিত্য অধ্যয়ন;* গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্রকাশ।

7] ঠাকুৰ, নগেন [1993]Ê, *প্রাকৃত সাহিত্য চয়ন;* গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্রকাশন।

8) ঠাকুৰ, নগেন (1992); *অশোকৰ অনুশাসন;* গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্রকাশ।

9) ঠাকুৰ, নগেন (1994); *পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ ভাষা আৰু সাহিত্য;* গুৱাহাটী ঃ কে. এম. পাব্লিচিং।

10] ঠাকুৰ, নগেন [1997]Ê, *পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ ভাষা আৰু সাহিত্য;* গুৱাহাটী ঃ কে. এম. পাব্লিছিং।

11) ঠাকুৰ, নগেন [1997]; *পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ ভাষা আৰু সাহিত্য;* গুৱাহাটী ঃ বীণা লাইব্রেৰী৮৪

12) ভট্টাচার্য, বিধুশেখৰ (শাস্ত্রী) (1358); -----, কলকাতা ঃ পালি প্রকাশ।

13) ভট্টাচার্য, বিদান (1971); *ধম্মপদ,* কলকাতা।

14] ভট্টাচার্য, হৰিচন্দ্র (1998) ঃ *সংস্কৃত ব্যাকৰণ প্রভা* (পুণৰ মুদ্রণ); বৰুৱা এজেন্সি, গুৱাহাটী।

15) শইকীয়া বৰা, লীলাৱতী (2002); *সংস্কৃত-পালি-প্রাকৃত আৰু অসমীয়া ব্যাকৰণ,* গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

16) শর্মা, শৈলেনজিৎ (2005); *ধম্মপদ পৰিচিতি,* পাঠশালা ঃ সর্বমঙ্গলম প্রকাশন।

17) শর্মা, শৈলেনজিৎ (2005) *পূর্ণাঙ্গ ধম্মপদ;* পাঠশালা ঃ সর্বমঙ্গলম প্রকাশন।

18) শর্মা, শৈলেনজিৎ (2008) *ধম্মপদ-তত্বকথা,* পাঠশালা ঃ সর্বমঙ্গলম প্রকাশন।

বাংলা গ্রন্থ ঃ

1] বন্দ্যোপাধ্যায়, ধীরেন্দ্র নাথ [1988]Ê, *সংস্কৃত সাহিত্যের ইতিহাস;* কলকাতা ঃ পশ্চিমবঙ্গ রাজ্য পুস্তক পর্ষদ।

2] বসু, শংকৰী প্রসাদ [1999]Ê, *বিদ্যাপতি ও চণ্ডীদাস;* কলকাতা ঃ দে'জ পাব্লিকেশ্যন।

3] বিদ্যাসাগর, ঈশ্বরচন্দ্র [1996]Ê, *সমগ্র ব্যাকরণ-কৌমুদী (সংশোধিত);* কলকাতা ঃ দেব সাহিত্য কুটীর প্রাঃ লিঃ।

4] ভট্টাচার্য, দেবীদাস [1965]Ê, *মধ্য ভারতীয় আর্য ভাষা ও সাহিত্যের ভূমিকা;* গৌহাটী ঃ ওরিয়েণ্টেল বুক কোম্পানী।

5) মজুমদার, পরেশচন্দ্র [1917]; *সংস্কৃত ও প্রাকৃত ভাষার ক্রমবিকাশ*

6) সেন, সুকুমার, [1968]; *ভাষার ইতিবৃত্ত*।

ইংৰাজী গ্রন্থ ঃ

1] Biswas, Sukumar (1970); *A Comparative Old Indo-Aryan Grammar;* Pathsala, Guwahati : Bani Prakash.

2] Burrow. T. (1973); *The Sanskrit Language.*

3) Geiger, W (1956); *Pali Language and Literature*; (Tr. by B. K. Ghosh).

4] Kale, M. R. (Ed.) (1969); *The Abhijnana Sakuntalam of Kalidasa.* Delhi : MBD.

5] Keith, A. B. (1973); *A History of Sanskrit Literature;* Oxford UP, Delhi : et al.

6] Macdonell, A. A. (1988); *A Sanskrit Grammar for Students;* Delhi : MBD.

7] Mishra, Hari Mohan (1989); *'Kirtilata', in Encyclopeadia of Indian Literature, Vol-3. (ed.)* by Amaresh Dutta, Delhi : Sahitya Academi.

8) Pischel, R. (1981); *A Grammar of the Prakrit Language.*

9) Radha Krishnan, S. (1950); *The Dhammapada*; New Delhi.

10) Sen, S. (1960) ; *A Comparative Grammar of Middle Indo Aryan.*

11] Whitney, W. D. (1985); *Sanskrit Grammar;* Delhi : MBD, et al.

12] Winternitz, M. (1985); *History of Indian Literature; Vol-II* (trans in English by Subhadra Jha); Delhi : MBD.

13) Woolner, Alfred Cooper, (1917) : *Introduction to Prakrit*. University of Lahore.